

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

НАДЖОГА Роман Васильович

**Система соціальної діагностики як практико зорієнтована
експериментальна діяльність / System of social diagnostics
as a practically oriented experimental activity**

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-наукова програма – Соціальна робота та соціальна політика
Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
СРСПм-21
Р.В. Наджога

Науковий керівник:
д.психол.н., професор,
А.В. Фурман

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:
« ____ » _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ -2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
 Розділ 1.	
Сутнісні визначення і порівняльна характеристика психологічного і соціального діагностичних методів.....	9
1.1. Сутність психодіагностичного методу і теоретичні підходи до його обґрунтування	9
1.2. Сутність соціальної діагностики як єдності теорії і практики постановки соціального діагнозу.....	16
Висновки до розділу 1	24
 Розділ 2.	
Теоретичні підходи до визначення та методичні ресурси здійснення соціальної діагностики	26
2.1. Мета, об'єкт, предмет і завдання соціальної діагностики.....	26
2.2. Напрямки, контексти і сфери впливу соціальної діагностики.....	34
2.3. Методи, шкали і засоби соціальної діагностики	40
Висновки до розділу 2	47
 Розділ 3.	
Соціометрія Дж. Морено як метод діагностування міжособистісних і внутрішньогрупових зв'язків	50
3.1. Сутність соціометричної процедури, методика побудови соціоматриці та соціограми, тест особистісної адаптованості.....	50
3.2. Кількісна обробка і якісний аналіз результатів особистісного та соціометричного обстеження студентських груп соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ	56
Висновки до розділу 3	61
 ВИСНОВКИ	62
 СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	68

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Соціологічна і соціальна діагностика, поряд із медичною, психологічною, технічною, екологічною тощо – це важлива, а в багатьох випадках просто необхідна, складова повсякденної діяльності працівників соціономічних професій (лікар, соціолог, педагог, психолог, соціальний працівник, юрист, управлінець, політик, священника ін.). І це закономірно, адже постановка правильного *діагнозу* (від грецької “діа” і “гнозис” – “розрізнявальне пізнання”, або “розпізнавання” чи “здатність розпізнавати”) багато в чому визначає ефективність усіх подальших дій із *об’єктом діагностування*, котрий насправді є і суб’єктом повсякдення, й самодостатньою особистістю, яка здійснює вчинки та визначає свій життєвий шлях, й індивідуальністю, яка ситуативно самоактуалізується і постійно саморозвивається, творить власне психосоціальне довкілля і саму себе, а відтак відчуває і переживає, роздумовує і рефлексує, психічно напружується й внутрішньо розслабляється, любить і ненавидить, долучається – хвилюваннями, помислами, прагненнями і діями – до святості й бореться з гріхами і власними недоліками.

Соціальна діагностика становить різновид соціального експериментування, або експериментальної діяльності у соціально-політичній сфері суспільства, що здійснюються за чітко визначених, детально унормованих умов та обставин. Вона, на відміну перш за все від психологічної, має справу не з однією людиною, а, як мінімум, із двома (скажімо, із молодим чи досвідченим подружжям), переважно із групою, трудовим колективом організації, спільнотою (наприклад, членами Соціологічної асоціації України чи Товариства психологів України) і навіть окремим етносом, нацією, людством на певному

цивілізаційному етапі його розвитку в цілому. А це вказує на виняткову складність *предмета соціального діагностування* – адекватне розпізнавання науковими засобами та інструментами *стану соціального благополуччя чи неблагополуччя* певної соціосистеми (малої чи великої групи, організації чи корпорації, формальної громадянської спілки чи етнонаціональної спільноти), а також особливостей життєдіяння будь-якої (за формою, видом, типом, самоорганізацією тощо) *соціальної взаємодії*. Ось чому соціальна діагностика відрізняється від психологічної більш широким спектром об'єктів вивчення-дослідження, застосування методів накопичення, аналізу та обробки інформації й на їх основі постановки *соціального діагнозу* та побудови *соціального портрету* [див. 4; 62; 63; 68; 80]. За умов ефективного здійснення вона стає технологією соціальної роботи з відповідними методами діяльності та її психологічним забезпеченням. До того ж вона спрямована на суб'єктів соціальної роботи – клієнтів, споживачів соціальних послуг, різних груп населення, політиків, адміністраторів, управлінців, науковців-соціологів, працівників соціальних служб.

Стан наукової розробки теми. Сьогодні соціальна діагностика розвивається тим шляхом, як у ХХ столітті нарощувала теоретичний і прикладний потенціал психодіагностика (див. [4; 62; 74; 80]). І це підтвердив конструктивний аналіз зазначених літературних джерел, які вказують на наявність *чотирьох наукових підходів* у розвитку соціальної діагностики, де вона являє собою:

а) окремий різновид дослідження чи експериментування соціального явища задля виявлення причинно-наслідкових зв'язків і відносин, які характеризують його стан, визначають тенденції розвитку (С. Рубінштейн, К. Гуревич, П. Дерюгін, В. Дюк, А.В. Фурман);

б) комплекс способів, головно методик і процедур постановки соціального діагнозу (скажімо, у формі соціального профілю чи портрету), стосовно психо-

соціальних параметрів життєдіяння конкретної соціосистеми, до прикладу, задоволеність чи незадоволеність шлюбом, згуртованість чи незгуртованість трудового колективу, благодатна чи неблагодатна психоемоційна атмосфера у виробничому підрозділі (Л. Бурлачук, С. Морозов, С. Батигін, І. Девятко);

в) напрям соціогуманітаристики, що обґрунтовує принципи і техніки постановки достовірного соціального діагнозу, саму практику застосування діагностичних технологій, проєктів, засобів та інструментів як для розпізнавання соціальних процесів і явищ, так і для їх адекватного наукового оцінювання та раціонального опису (О. Бодальов, В. Столін, Н. Шевандрін);

г) самобутня специфічна сфера мислєдїяльностї і професійного методологування, котра інтегрує теоретичну діяльність у царині суспільствознавства, спрямовану на розробку концепцій, методів та інструментів розпізнавання стану та особливостей функціонування різних форм, способів і стилів соціальної взаємодії людей у конкретному довікїллі, й одночасно цілу низку соціальних дослідницьких практик виявлення та вимірювання вказаних особливостей, де головними є питання про цілі і цінності соціодіагностичної роботи (Г.Щєдровицький, С. Фролов, А.В. Фурман, П. Яськів).

Наукова проблема. Незважаючи на винятково важливе значення ґрунтовної соціальної діагностики в оздоровленні різних сегментів сучасного соціуму, теоретико-методологічне опрацювання її базових вихідних параметрів (передусім мети, завдання, об'єкта, предмета, напрямків розвитку, рівнів організації, методів, засобів та інструментів ефективного здійснення) донині залишається актуальним проблемним завданням для науковців, котрі спеціалізуються саме у цій царині соціогуманітаристики, що істотно ускладнює ситуацію у сфері суспільного повсякдення. Звідси – необ'єктивність і навіть хибність знань (стереотипи, комплекси, настановлення, помисли, переконання тощо) представників українського соціуму про реальний стан справ безмежного горизонту стосунків і взаємодій (скажімо, між громадянським суспільством і

владою, між різними етносами та носіями різних вірувань, між різними політичними партіями, між керівниками і підлеглими, між різними гендерними групами населення).

Мета дослідження: обґрунтування соціальної діагностики як системи практико зорієнтованої експериментальної діяльності у соціально-політичній сфері суспільства, що охоплює взаємодоповнення теорії і практики постановки соціального діагнозу, системи раціональних знань про експериментально-діагностичний метод, наявних у науковому дискурсі методів та інструментів емпіричного вивчення соціальних структур і прийнятних засобів соціометрії.

Завдання дослідження:

а) описати сутнісне змістове наповнення психологічного і соціального діагностичних методів та здійснити їх порівняльну характеристику;

б) аргументувати мету, завдання, об'єкт, предмет, напрями, підходи, сфери впливу, методи і засоби соціальної діагностики як важливого сегмента професійної діяльності працівників соціономічних професій;

в) узасаднити соціометрію Дж. Морено як метод діагностування міжособистісних і міжгрупових стосунків, а також провести соціометричне обстеження студентських груп соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ спеціальності «Соціальна робота» на предмет вивчення їх ступеня згуртованості.

Об'єктом вивчення є система соціальної діагностики як професійної експериментальної діяльності працівників соціономічних професій.

Предмет дослідження становлять об'єкт, предмет, завдання, напрями і сфери дії соціальної діагностики як науки, а також методи, способи, засоби та інструменти соціального діагностування як форми професійного практикування.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на найбільш достовірному припущенні, що систему соціальної діагностики як практико зорієнтованої

експериментальної миследіяльності утворюють у логічній залежності і синтетичному взаємодоповненні:

1) теорія і практика постановки психологічного діагнозу як підсумкового (часто проміжного) результату професійної діяльності соціального працівника, соціолога, соціального політика;

2) система наукових уявлень про експериментально-діагностичний метод і набір методик (прийомів, процедур, алгоритмів), засобів та інструментів емпіричного вивчення соціальних структур та політичних організованостей;

3) розробка методів розпізнавання соціальних параметрів та особливостей розиткового функціонування різномасштабних соціосистеми і використання цих методів у вигляді цілісної технології діагностичного обстеження;

4) сукупністьраціональних знань про життєдіяльність соціальних утворень (діад, тріад, груп, колективів, громад, етносів, партій, націй, міжнародних спільнот) і воднораз комплекс способів і засобів, з допомогою яких визначають соціальне благополуччя/неблагополуччя та психосоціальне здоров'я певного соціального довкілля.

Методи дослідження. Удослідницькій роботі використано дві групи методів: а) *теоретичні* – соціально-психологічного аналізу, категоризації, мисленнєвого експерименту, параметричного порівняння, теоретичного синтезу й узагальнення і б) *емпіричні* – психодіагностичного обстеження: тест-опитувальник особистісної адаптованості А.В. Фурмана і соціометрія Дж. Морено, що дали змогу визначити формальних і неформальних лідерів та аутсайдерів студентських груп, а також коефіцієнт їх згуртованості. Зокрема, в останньому випадку соціально продіагностовано 75 студентів I–IV курсів спеціальності 231 «Соціальна робота» соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ, здійснені кількісна обробка та якісний аналіз результатів соціометричного обстеження.

Наукова новизна роботи: всебічно і змістовно проаналізовано сучасний стан і тенденції розвитку соціальної діагностики і як відносно нової наукової галузі соціогуманітарного дискурсу, і як сукупності раціональних знань про технологію, нормативи, можливості та обмеження постановки соціального діагнозу, і як важливого напрямку й відтак як різновиду професійної експериментальної роботи, спрямованої на розпізнавання структурно-функціональних особливостей життєактивності соціальних, у тому числі й суто політичних, структур, і як сфери інтелектоємної мислєдіяльності, без компетентного здійснення якої неможливий ефективний поступ українського суспільства як демократичного, правового, соціально справедливого, європейськи зорієнтованого.

Практичне значення полягає в концептуальному обґрунтуванні, емпіричному підтвердженні та експериментальній перевірці дієвості технологічно організованої практики постановки соціального діагнозу етапів та особливостей розвитку студентських академічних груп упродовж чотирирічного навчання здобувачів вищої освіти із фаху «Соціальна робота» на першому (бакалаврському) рівні підготовки, а також у чіткому соціометричному визначенні динаміки їхньої соціальної згуртованості за цей період спільної освітньої діяльності.

Структура магістерського дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків пошукування, списку використаних літературних джерел у кількості 80 позицій. Загальний обсяг кваліфікаційного дослідження становить 74 сторінки, а основний текст викладено на 67 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СУТНІСНІ ВИЗНАЧЕННЯ І ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО ДІАГНОСТИЧНИХ МЕТОДІВ

1.1. Сутність психодіагностичного методу і теоретичні підходи до його обґрунтування

Психодіагностика сьогодні, як відомо, – одна з найважливіших сфер сучасної системи психологічного знання, *предметомі метою* якої є психологічний діагноз як такий результат діяльності професійного діагноста, котрий працює у будь-якому сегменті суспільного життя (освіта, адміністрування, виробництво, система охорони здоров'я і спорту, армія чи правоохоронні органи тощо). Теорія і практика постановки психологічного діагнозу логічно виокремлює дві складові психодіагностики – *теоретичну* і *практичну*. Перша – царина розробок принципів і методів розпізнавання індивідуально-психологічних особливостей людини та групи, тоді як друга – це професійна система використання методів і процедур, що забезпечує типологічне обґрунтування цих особливостей та постановку психологічного діагнозу конкретного обстежуваного (клієнта).

У будь-якому разі психодіагностика забезпечує збір достовірної інформації про особливості функціонування і розвитку психіки в онтогенезі, домагаючись ґрунтовного вивчення як індивідуально-психологічних і психофізіологічних властивостей конкретної людини, так і виявлення інваріан-

тів, траєкторій і механізмів психосоціального наповнення діяльності різних груп та організацій. Здебільшого її *прагматичною метою*, за винятком ситуації вирішення суто експериментальних завдань, є надання професіоналом *психологічної допомоги особистості* у виявленні її різноманітних, передусім. прихованих чи неявних, рис, властивостей, комплексів, станів і тенденцій власного розвитку та самовдосконалення. Отож закономірно, що в сучасному світі психодіагностика істотно збагачує духовне життя суспільства і задовольняє інтереси численних професійних і неформальних груп громадян: учнів і студентів, вчителів і викладачів, пацієнтів лікувальних закладів і клієнтів психологічних консультацій, подружжя і представників конфліктуючих колективів, керівників різних управлінських рівнів і хворих на різних стадіях захворювання й т. ін.

Психодіагност-практик працює зобширним *психодуховним матеріалом*, котрий має бути не тільки ним зібраний, вивчений і типологізований відповідними методами і засобами, а й глибоко осмислений та оптимально організований у вигляді мінімізованого чи розширеного психологічного діагнозу. Цей матеріал переважно утворюється із поєднання психічного, феноменального, природного (життєві процеси, душевні стани, особистісні властивості, людський потенціал) і духовного, ноуменального, вічного (екстаз, свобода, віра, творчість). Тому «без знання реального психодуховного матеріалу як єдності явленого (природного) і не проявленого (духовного), феноменального і ноуменального у проєкції на несвідомий, особистісний, соцієтальний і власне екзистенційний виміри людського життя, не може бути ні ефективної науково-експериментальної роботи, ані будь-якої практичної діяльності, в якій основним виконавцем чи учасником є людина. Саме цей матеріал виявляє, досліджує, оцінює, унормовує та артикулює *професійна психодіагностика*, із цим матеріалом вона має справу, вибудовуючи свої унікальні психологічні «конструкції» – профілі, перспекти, карти, проєкти, програми» [63, с. 9].

Термінами і відповідно поняттями *діагноз* і *діагностика* першою скористалася і досі користується медицина. «Діагноз» у перекладі із старогрецької – це буквально *розпізнання*, виявлення, а діагностика – *здатність* розпізнавати, виявляти. Подібно до того, як лікар розпізнає і групує симптоми хвороб і на цій основі встановлює, з яким захворюванням і з якою хворобою у структурі цілісного організму людина має справу, так само психолог, вивчаючи її внутрішній світ, поведінку та діяльність, з'ясовує тенденції психічного розвитку, вікові та особистісні риси і властивості, визначає методи і форми психологічної допомоги, соціального чи психотерапевтичного впливу, умови ефективного навчання, найкращу сферу професійного докладання індивідуальних зусиль, ситуативне поле гуманних учинкових дій і багато іншого, що стосується душевного життя особи. Відтак психодіагностика визначає насамперед зміст та особливості психокультурного розвитку людини певного віку порівняно з нормою; тобто з тим, що зустрічається серед населення (популяції), до якого (чи якої) вона реально належить.

Отже, психологічна діагностика – це основа основ діяльності будь-якого практичного психолога: і того, який займається профорієнтацією чи індивідуальним консультуванням, і того, хто здійснює психокорекцію чи психотерапію. Її *головна мета* полягає у постановці достовірного діагнозу, що забезпечує вирішення практичних завдань у відповідній сфері – дитячому закладі, школі, клініці, на виробництві, в агентстві, банку чи на фірмі. Психологічний діагноз полягає у розпізнаванні багаторівневих та багатоланкових причин недоліку або відхилення в поведінці чи діяльності особи задля їх усунення через відповідні корекційні вправи психолого-педагогічного спрямування. Сутнісно він зводиться до оцінки її *психодуховного розвитку*. Очевидно, що якісний *діагностичний висновок* – це компетентна оцінка такого розвитку, котру здатний підготувати лише досвідчений професіонал.

Критичний аналіз і конструктивний синтез численних літературних джерел [1–5; 6–8; 15; 16; 17; 19; 20; 23; 24; 27; 28; 29; 30; 32; 40; 43; 44; 48–51; 53–61; 74–80] дав змогу А.В. Фурману [63] вказати принаймні на *чотири теоретичні підходи* до розвитку психодіагностики як:

1) різновиду психологічного експериментування (С.Л. Рубінштейн, К.М. Гуревич, П.П. Дерюгін, В.А. Дюк та ін.);

2) сукупності методик і прийомів формування психологічного діагнозу (Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов, С.Г. Батигін, І.Ф. Девятко);

3) розділу психології, що вивчає закономірності постановки достовірного психологічного діагнозу, практику застосування психодіагностичних інструментів (О.О. Бодальов, В.В. Столін) у єдності принципів, методів і засобів психологічної оцінки (Н.І. Шевандрін);

4) окремої сфери миследіяльності і професійного методологування, котра інтегрує теоретичну діяльність у царині психології, спрямовану на розробку концепцій, методів та інструментів розпізнавання індивідуально-психологічних особливостей людини, і цілу низку психологічних практик виявлення та вимірювання вказаних особливостей, де головним є питання про цілі і цінності психодіагностичної роботи (Г.П. Щедровицький, А.В. Фурман).

За інноваційною логікою останнього теоретичного підходу на передній план сучасної психодіагностики виходить *рефлексія* та досконале *вміння творити новий світ миследіяльності* і вчасно його фіксувати. І це для того, щоб знову творити психодіагностичні методи, технології і процедури, і знову відображувати й більш витончено творити й практично зреалізовувати. Тому фактично психодіагностика не вивчається і не освоюється, а проживається як усвідомлена експериментальна діяльність, як власний досвід особистісного, самісного психологування.

Психодіагностика за словником – це «процес постановки діагнозу про виразність тієї чи іншої риси, що охоплює розробку вимог до вимірювальних

інструментів, конструювання та апробацію методик, вироблення правил обстеження, обробку та інтерпретацію результатів» [25, с. 286]. Ось чому її **об'єктом** є *теорія і практика постановки психологічного діагнозу*, а **предметом** – *індивідуально-психологічні особливості (ІПО) та їх порівняння із нормою*. Звідси цілком закономірний поділ психодіагностики на *теоретичну* і *практичну*, що мають певні відмінності й сутнісно центруються навколо психологічного діагнозу та його рівнів.

Теоретична психодіагностика – це перш за все наукова розробка та обґрунтування методів розпізнавання ІПО. Вона охоплює систему категорій і понять, психологічних моделей і концепцій, пояснює зміст, розвиток та формовияви психічного як на рівні особистості, так і на рівні групи. Крім того, вона домагається не лише втілення цих понять і концепцій у конкретних методиках, а й пропонує спосіб перевірки на істинність відповідних теоретичних побудов. Нарешті виконання нею свого основного призначення залежить від ґрунтовності розробки принаймні чотирьох сфер психологічного знання: а) предметного формату психології, в якому вивчається дане явище, б) вимірювально-дослідницького зреалізування психодіагностичного методу, яке забезпечує кількісну і якісну класифікацію явищ, котрі розпізнаються; в) психометрики як науки про вимірювання індивідуальних відмінностей у діагностованих змінних; г) професійної практики використання психологічних знань і діагностичних процедур.

Теоретичне обґрунтування психодіагностичних методик спричинене, з одного боку, низкою засадничих проблем сучасної психології (психофізична, психофізіологічна, психосоціальна, психодуховна) та похідними від них проблемами (співвідношення між генотиповими і середовищними факторами розвитку, константністю і мінливістю індивідуальності, нахилами і здібностями, функціонуванням і розвитком індивідуального світу Я людини та ін.), з іншого – практичною потребою максимально адекватної реальному стану справ інтер-

претації тих показників, що отримуються з допомогою цих методів. «Питання про правильну оцінку результатів обстежуваного при діагностуванні треба віднести до числа найважливіших і складних для діагноста. Суто діагностичне і тим більше прогностичне значення первинна інформація, одержувана з допомогою методик, набуває лише у результаті її коректної і кваліфікованої інтерпретації, котра заснована на чіткому розумінні того, що вимірюється. Тому без теоретичної валідизації не може бути психодіагностичної методики» [53, с. 11].

Практична діагностика – система діяльності будь-якої психологічної служби і кожного практичного психолога зокрема із психологічного обстеження трудових колективів та окремих осіб і надання їм конкретної допомоги у розв’язанні ними як професійних, так і групових чи особистісних проблем і задач. Саме психодіагностичне практикування є основою усіх інших видів роботи – індивідуального консультування, професійної орієнтації, психотерапії та ін., причому де б психолог не працював – у школі, клініці, на виробництві, в армії чи в агентстві з відбору кадрів. До того ж стрімке підвищення інтересу до психодіагностики в нашій країні пов’язане з розвитком психологічної служби у системі національної освіти і появою нових професій – практичний психолог, соціальний працівник, соціальний педагог, менеджер-адміністратор, психоконсультант, психотерапевт.

Звісно, розмежування психодіагностики на теоретичну і практичну має не абсолютний, а відносний характер, адже завжди теоретична миследіяльність, а відтак робота психолога у просторі абстракцій і межових узагальнень, конкретизується у мислекомунікації, здійсненні прикладних психодіагностичних процедур і використанні певних методик і засобів аналітико-синтетичного діяння; й, навпаки, будь-яка практика психодіагностичних обстежень та вимірювань закономірно передбачає задіяння когнітивних і суто мисленневих процесів, дослідницьких дій і методологічних

оцінок здобутого, а отже не може бути ефективною без їх належного теоретичного осмислення.

Нерозуміння виняткової значущості психологічної діагностики в усій подальшій психологічній роботі з людьми чи групами здебільшого спричинене або професійною малограмотністю, функціональним *дилетантизмом*, коли вона відкидається чи заперечується, або своєрідною *діагностоманією*, коли майже вся діагностична робота зводиться до якомога швидшої постановки психологічного діагнозу, до формулювання висновків за недостатніми ознаками і відзвітування шляхом виголошення безсумнівних рекомендацій. «Діагностоманія, – пише М.К.Акімова, – це компенсація низької кваліфікації психодіагноста. Її супроводжує надмірне, недостатньо осмислене використання спеціальної психологічної термінології, невміння просто й дохідливо, зрозумілими життєвими словами пояснити зміст діагностичних показників і зробити на їх основі адекватні висновки» [54, с. 12]. Некваліфікований користувач здебільшого інтерпретує висновки психодіагностичних обстежень як безапеляційні рекомендації щодо розуміння конкретної людини (учня, працівника) чи групи, тобто часто абсолютизує одержані з допомогою діагностичних засобів дані, що у підсумку позірно визначають усю майбутню життєдіяльність обстежуваного, немов насправді передбачаючи його певні навчальні чи професійні перспективи, або обмеження чи безперспективність.

Складність полягає в тому, що у повсякденному житті широкого розповсюдження отримала *популярна психодіагностика* (головно поптести і попопитувальники), яка створює ілюзію легкості як проведення відповідних діагностичних процедур, так і одержання кількісних результатів та якісних інтерпретацій. Тому психологи-практики, по-перше, дуже часто недооцінюють визначальну роль *теоретичної психодіагностики*, котра, з одного боку, спирається на всю сукупність загальнопсихологічних знань, принципи і методи прикладної психології, з іншого – має власний теоретико-методологічний

фундамент, зміст якого становить система психодіагностичних знань (насамперед відомості про апробовані в експерименті і на практиці принципи, завдання, методи і процедури постановки психологічного діагнозу); по-друге, виходять у бурхливе море професійного практикування з неправильними уявленнями про можливості застосування психодіагностичних засобів – *абсолютизують* одержані з їх допомогою дані, про що наочно свідчить розгляд конкретних психодіагностичних показників як таких, що мають не відносне, а абсолютне значення, навіюють безальтернативність діагнозу щодо успіхів і прорахунків обстежуваного. Водночас для спеціалістів очевидно, що «погані не тести та інші методи психологічної діагностики, а неправильне, невміле чи спрощене їх використання, передусім без опертя на ґрунтовне знання теорії цієї науки» [54, с. 13].

1.2.Сутність соціальної діагностики як єдностітеорії і практики постановки соціального діагнозу

Соціальна діагностика за своєю сутністю завжди є діяльністю із вивчення і встановлення реального стану окремого об'єкта дослідження та керівництва ним з допомогою використання методів і засобів соціологічного дослідження. Основна мета такої діагностики – виявлення соціального змісту чинників, які діють в економічній, політичній, виробничій, психологічній, демографічній, правовій та інших сферах суспільного життя. Ці тенденції, важелі і настанови, які виражені в соціальних показниках, дають засадову базу для подальшого розвитку процесу соціального управління, важливим компонентом і необхідною складовою частиною якого є соціальна діагностика як різновид експериментування.

І все ж, цим соціальна діагностика не обмежується. В її завдання входить визначення стану соціальної організації та визначення її розвиткової якості. А це дуже складний соціально-дослідницький процес, який вимагає високого професійного рівня самого діагноста. Досвідчений лікар, скажімо, ставить діагноз так: він бере зібрані показники протікання хвороби пацієнта за основу. Далі порівнює їх із нормативними, стандартними для даної людини. Якщо побачить, що тиск відхиляється від норми, то починає ретельніше опрацьовувати дані. Соціолог-діагност також на основі показників стану соціального об'єкта робить свій висновок. Як і лікар, котрий, подивившись на діагноз, робить узагальнення про хворобу пацієнта, так і соціальний діагност висновує, що цей колектив згуртований, ця група на межі конфлікту; цей керівник не відповідає своїй посаді, дана соціальна організація знаходиться під впливом внутрішнього соціального напруження, що він повинен з'ясувати спільно із її керівниками. Це все має виявити дослідник після отримання всіх запланованих даних про стан конкретного соціального об'єкта. Очевидно, що встановлення такого діагнозу вимагає значно більшої кількості статичних і динамічних показників, ніж відповідної низки показників у хворій людини.

У системі соціального управління існує сукупність засадничих складових, що фактуальноюють виняткове місце соціальної діагностики у процесі такого управління (див. [дет. 62]).

1. Соціальна діагностика – це соціальне експериментування, аналітична частина дослідження процесу управління і власне його компетентного здійснення.

2. Соціальне прогнозування – це дослідження можливих шляхів розвитку соціального процесу і, власне, керівництво ним. Розглядаються різноманітні стани досліджуваного об'єкта у разі прийняття (або неприйняття) різних організаційних та інших заходів у подальшому соціальному управлінні.

3. Соціальне проєктування – опрацювання різних шляхів досягнення поставленої мети, що передбачає остаточне вирішення всіх завдань матеріального і морального, виховного та ідеологічного, політичного характеру. У цій частині соціального управління остаточно встановлюються цілі діагностичного дослідження.

4. Соціальне планування – це організаційна документація з указівкою термінів виконання, виконавців, матеріальних ресурсів, які повинні бути залучені для досягнення мети на базі соціальних діагностичних даних.

5. Дія управління – активізація робочої сили, коли починають приводитися в рух матеріальні й особові ресурси, тобто настає те, що ще К. Маркс абсолютно чітко визначив як «виробництво», яке є фактичною взаємодією матеріальних та особових сфер.

Вочевидь кожна складова соціально-управлінської діяльності має свою внутрішню структуру, яка включає неодмінний контроль за ходом реалізації її функцій і завдань. Так, якщо здійснюється соціальне проєктування, то кожна його деталь обов'язково контролюється. Контроль – постійно діюча функція соціального управління, незалежно від об'єкта і суб'єкта управління. Як тільки порушується дана функція, негайно відбуваються збої, а також можливі й руйнування самого об'єкта. Отож насправді будь-який етап може бути перерваний без яких-небудь наслідків для окремого об'єкта управління. Проте, якщо почався рух матеріальних і особових ресурсів, то об'єкт обов'язково починає на собі випробовувати управлінські дії, тобто він починає змінюватися у бік запланованих параметрів (або в бік спотворення у разі нечітко виконаних попередніх етапів) [26; 63].

Соціально-психологічні відносини наявні на всіх етапах розвитку соціального управління, але безпосереднє керівництво відрізняється від всіх попередніх тим, що вони здійснюються в умовах зміни об'єкта впливу, тому вони мають найістотніше значення в загальному процесі соціального

конструювання груп і колективів. Будь-який прогноз, навіть найточніший і науково обґрунтований, – це лише розпізнавання процесу розвитку подій, вказівка на кількісні величини і якісний стан соціальних змін, визначення напрямку цих змін, але не виправлення порушень у розвитку, не лікування хвороби, не виправлення технічних засобів чи умов проживання.

Почасти діагностиці, в тому числі соціальній, додають розширеного витлумачення і значення, що не належить їй, включають у неї те, що повинно входити, і фактично входить, у сферу інших складових частин соціологічної науки і практики соціального управління. Зазначимо, що діагностика – це лише фіксація існуючого наявного стану справ і ретельне його вивчення певними інтелектуальними засобами. У зв'язку з цим С.Ф. Фролов пише, що «увесь процес управління об'єктивно вибудовується в чіткому порядку, а саме аналітична частина управлінської діяльності, прогнозування, проєктування, планування і власне управління як документально наказова робота і соціально-психологічна взаємодія керівників і підлеглих. Кожна з цих частин складає необхідний структурний компонент взаємодії. Незначна за масштабами і часом взаємодія обов'язково включає всі ці елементи, навіть, якщо учасники цієї взаємодії не знають цього, або просто не розуміють. Від цього об'єктивність нікуди не дівається, тільки підвищується або знижується ефективність управління залежно від його чіткості» [62, с. 34].

Загальновідомо, що правильний діагноз (правильне визначення всіх найскладніших показників у військовому, скажімо, протистоянні) може надалі привести до перемоги навіть над більш сильним супротивником і, навпаки, якщо діагноз був неправильним – призведе до поразки. Безумовно, на всі подальші людські дії діагноз чинить первинний істотний вплив. Медицина давно знає, що тільки правильний діагноз може зумовити весь подальший успішний процес лікування хворого. Перш, ніж робити операцію, проводиться тривалий

анамнез, ставиться аргументований діагноз, тільки після цього переходять до прогнозування інших елементів діяльності.

Соціальний діагноз повинен дати відповіді на питання: «що було?», «як було?», «як є?». Але як тільки виникає питання: «а як буде?», то це вказує на перехід до інших компонентів управління. Проте діагноз – не застигла стадія чи раз і назавжди встановлена і незмінна. У процесах організації, керівництва, управління всі елементи знаходяться в постійному русі, діагноз перевіряється, приводиться в аналітичний порядок вся наявна інформація, тому слушно робляться зміни в діагнозі у зв'язку з неточностями, помилками, змінами умов аналізу.

Отже, соціальний діагноз – це зведення сукупності показників на даний конкретний момент стану досліджуваного соціального об'єкта. Його встановлення – складний дослідницький процес, у якому діють як об'єктивний, так і суб'єктивний чинники. Варто тільки визначити суб'єктивно певні точки відліку за різними принципами і картина соціального явища поставатиме по-різному. Оцінює систему наявних показників соціолог-дослідник, від якого, як від суб'єкта дослідження, багато що залежить. Це означає, що його кваліфікація накладає свій відбиток на результати соціального обстеження, тобто на встановлення конкретного діагнозу стану конкретної соціосистеми.

До прикладу, якщо уявити собі, що продуктивність праці в якійсь сфері становить величину A , яка може бути розцінена як висока. Але якщо порівняти її з минулим якимось періодом A_1 , то виявиться, що відбулося падіння продуктивності, оскільки A менше A_1 . Або, скажімо, мовиться про демографічні показники. Тривалість життя жінок в Україні в середньому 73,5 років. Порівняно із початком минулого століття, коли цей показник відповідав 35 рокам і порівняно з чоловіками в даний час – 61 рік. Але, якщо порівняти з японкою, яка живе в середньому 80 років, це, звісно, мало [33].

Зазначене підтверджує, що соціальна діагностика – це складне соціальне дослідження експериментального характеру, в якому мають місце як статистичні дані, так і динамічні ряди показників, кінцевою точкою яких все ж таки залишається даний конкретний момент. Адже наступний вимір часу характеризуватиме не діагноз, а прогноз як черговускладову частина загального процесу соціального управління. У будь-якому разі очевидно, що діагноз є результатом складного аналітичного дослідницького процесу, віддзеркаленням показників теперішнього часу, які складаються з вивчення минулого, тобто своєрідного анамнезу. Латентний характер процесів, прихованих від дослідника і простого спостерігача, вимагає високого рівня професійної майстерності і знань для отримання діагностичних даних, особливо їх інтерпретації. Одні й ті ж самі показники можуть перетворитися в руках управлінця, або навіть дослідника, у свої протилежності. Це виходить почасти мимовільно, із причин некомпетентності, недостатньої кваліфікації при добросовісному використанні одержаних даних, а може тлумачитися мінливо в цілях спотворення істини на користь замовника. Проте треба відділити науковий підхід до дослідження і явно замовний, яким зараз так часто грішать здебільшого за великі гроші. Особливо це ганебне явище поширене в політиці. Так званий «соціолог» тут частіше всього замовлений і діє за принципом: «Чого бажаєте?», а не «В чому полягає істина?».

Особливістю соціальних процесів є те, що багато з них мають латентний характер, тобто «процес пішов», розвивається, але ніяких ознак його ще не видно. Потрібно його ретельне вивчення–виявлення тенденції, що зароджується, фіксації змін, їх характеру і спрямованості. До того ж діагностичні показники можуть відображати як статику, так і динаміку соціального процесу. Це відноситься цілком і повністю до соціальної діагностики, де статика може бути відображена в цифровому вигляді, у вигляді різноманітних таблиць та графіків. Звісно, складніше із соціальною динамікою, адже тут не завжди є змога

повністю і, тим більше, швидко встановити соціальний діагноз. Тому на практиці слід враховувати, що такий діагноз може бути повним і неповним.

Повним визнається соціальний діагноз, у якому всі передбачені програмою і конкретним планом проведення дослідження показники одержали своє визначення і вираження у вигляді конкретних показників. Тоді можна просуватися далі шляхом вивчення проблем соціального управління. Але буває так, що лише частину показників удалося встановити, виразити їх у зручному вигляді, тоді діагноз буде неповним. Водночас дослідник вирішує, чи можна продовжувати кількісний і якісний вибір передбачених показників, або чи є сенс після вже одержаних часткових діагностичних показників продовжувати роботу і переходити до наступних етапів вивчення соціального управління й упровадження його результатів.

Досвідчені соціологи-діагности постійно намагаються одержати повну картину стану об'єкта дослідження, хоча це у них не завжди виходить. Почасти буває й так, що тривале очікування результатів для постановки соціального діагнозу виявляється недоцільним. Відображення статичної і динамічної у такому діагнозі вимагає вживання всіх засобів отримання інформації, що є у розпорядженні соціолога, а також її розміщення в табличному або графічному видах для його подальшої аналітичної роботи [47–50].

Таким чином, соціальна діагностика – процес наукового виявлення та вивчення причинно-наслідкових зв'язків і взаємостосунків у суспільстві, що характеризують його політичний, соціально-економічний, культурно-правовий, морально-психологічний, медико-біологічний та санітарно-екологічний стани. У більш конкретному визначенні – це вивчення причин соціальних проблем, котрі створюють складні життєві ситуації для особи, сім'ї, окремих груп. У цьому аналітичному розрізі соціальна діагностика – це: а) дослідницька діяльність із розпізнавання й аналізу соціальних деструкцій і проблем; б) процес такого аналізу з формулюванням обґрунтованого висновку про предмет

розгляду; в) напрям розвитку соціальних наук, присвячена розробці методів одержання раціонального знання про суспільство.

Поняттєве поле розуміння терміна «соціальної діагностики» охоплює:

- окреме дослідження соціальної проблеми клієнта, якому соціальний працівник повинен надати допомогу;
- обов'язковий етап будь-якого впливу в соціальній роботі чи соціальному управлінні технологічна ланка соціального обслуговування;
- сукупність наукових соціологічних методів діагностування, які обґрунтовують правильність отриманої інформації про різні соціосистеми.

Мета діагностики стану соціального об'єкта – встановлення соціального змісту чинників, які діють у політичній, економічній, психологічній, демографічній, правовій та інших сферах суспільного життя; встановлення достовірності інформації про нього і його оточення, прогнозування його можливих змін і впливу на інші соціальні об'єкти, а також вироблення рекомендацій для прийняття організаційних рішень, соціального проєктування дій для надання соціальної допомоги чи розв'язання нагальних проблем суспільного життя.

Соціальна діагностика вирішує типові для неї завдання, до яких відноситься: 1) виявлення специфічних соціальних якостей, особливостей розвитку й поведінки об'єкта вивчення; 2) визначення ступеня розвитку різноманітних властивостей соціосистеми, їх вираженості в кількісних і якісних показниках; 3) опис особливостей життєдіяльності соціального об'єкта дослідження; 4) ранжування специфічних властивостей цього об'єкта; 5) вироблення рекомендацій та розроблення соціальних проєктів, програм та ін.

Залежно від масштабності здійснюваної соціальної роботи соціальна діагностика може бути проведена на державному, регіональному, місцевому та індивідуальному рівнях. На державному рівні предметом такої діагностики є визначення соціальних проблем на рівні суспільства чи його окремих великих

соціально-демографічних груп: дітей, молоді, осіб похилого віку, інвалідів, національних спільнот тощо. Для регіонального та місцевого рівнів діагностування притаманне вивчення певних соціальних проблем в умовах конкретного регіону, області, міста та селища. Індивідуальний рівень – це безпосередня соціальна робота з конкретною людиною чи групою осіб, які звернулися за допомогою до певних соціальних служб. Головною метою діагностики тут є визначення проблеми клієнта та знаходження правильних засобів для її вирішення, здолаття чи пом'якшення.

Отже, соціальна діагностика – це процес науково обґрунтованого виявлення і вивчення причинно-наслідкових зв'язків і взаємостосунків у суспільстві, які характеризують його політичне соціально-економічне, культурно-правове, етично-психологічне, медико-біологічне і санітарно-екологічне становище, а також розпізнавання ставлення особи, групи чи спілки до соціальних цінностей, до способу розв'язання наявних соціальних проблем, які створюють скрутну життєву ситуацію в країні.

Висновки до розділу 1

1. Сутність психодіагностичного методу полягає в обґрунтуванні принципів, методів і процедурних практик розпізнавання індивідуально-психологічних особливостей людини, їх типологічному визначенні та порівнянні з нормою задля постановки компетентного психологічного діагнозу конкретного обстежуваного чи групи (вибірки) обстежуваних.

2. На відміну від психологічної, соціальна діагностика – найважливіший компонент соціальної технології і сфера експериментальної діяльності професіоналів. Технологія соціальної діагностики містить у собі принципи, алгоритм процедур і способи перевірки різних методів дослідження

соціальних процесів. В її основі перебуває проблема аналізу й узагальнення чинників, що характеризують соціальний розвиток людини, соціальних груп, суспільства.

3. Практично зорієнтована соціальна діагностика використовується у різних сферах життя і діяльності людей. Фахівець соціальної роботи є автором або учасником прикладних політичних, психолого-педагогічних, соціологічних, економічних обстежень, займається консультуванням у вирішенні соціальних проблем, корекцією і реабілітацією, формами і методами терапевтичного впливу на клієнтів.

4. Сутність соціального діагнозу полягає в точному визначенні причинно-наслідкових зв'язків, які є похідними умовами життя клієнта (особи, групи) соціального обслуговування. Він передбачає збір інформації про клієнтів і про умови їх життєдіяльності, а також її детальний науковий аналіз для розроблення програми соціальної допомоги. Отож зазначена діагностика – це або одиничне дослідження соціальної ситуації клієнта, якому соціальний працівник повинен надати допомогу, або необхідний етап будь-якого впливу в соціальній роботі, технологічний імператив соціального обслуговування, або сукупність практико зорієнтованих методів, що уможливлюють правильність постановки соціального діагнозу.

5. Процедура соціальної діагностики спрямована не лише на вивчення соціальних причин різних проблем, процесів та явищ, а й на дослідження соціальних наслідків і змін у структурі суспільних відносин, способі життя людей. Окрім того, вона передбачає вироблення профілактичних заходів щодо запобігання асоціальної поведінки людини чи групи.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА МЕТОДИЧНІ РЕСУРСИ ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІАГНОСТИКИ

2.1. Мета, об'єкт, предмет і завдання соціальної діагностики

Кожнеупредметнення найскладнішого об'єкта дослідження чи управління має свої відмінні ознаки, властивості, параметри, пов'язані з його місцем у загальній системі наукового знання і практики соціального повсякдення. Не виключенням тут є і соціальна діагностика. Головна особливість соціальної діагностики полягає в тому, що її результати здебільшого не мають самостійного значення, хоча вони й несуть в собі найважливішу інформацію про статику або динаміку того чи іншого соціального об'єкта. Якщо її результати не одержують подальшого продовження (застосування), то вони просто втрачають будь-яке значення і життєвий сенс.

Певною мірою справедливо говорити, що результати соціальної діагностики – це напівфабрикат, який колись і кимось може бути використаний. Як, утім, й інші складові частини дослідження процесів соціального життя до тих пір, поки не почалося власне його планування, організація, управління, тобто безпосередня чи опосередкована соціально-психологічна взаємодія управлінських і керованих систем.

Часто буває так, що результати соціального дослідження лишене використовуються тому, що сам діагноз указує на безперспективність подальших дій. Скажімо, лікар точно знає, що ніякі його дії не можуть

вилікувати хворого. Так і соціальний діагноз може вказати на безперспективність соціального впливу в цьому напрямку – ніякі сили не зможуть спрямувати розвиток об'єкта раціональним шляхом. Проте це також становить певний соціальний прогноз. «Специфічний характер соціальної діагностики полягає також у тому, що дане наукове дослідження найбільшою мірою наповнене аналітичними матеріалами, до яких дослідник і грамотний управлінець багато разів звертається як у процесі діагностики, так і на всіх подальших етапах соціального управління» [62, с. 37].

Надзавданнявчинкової дії людини, соціальної групи і суспільства – отримання визначеного, наперед передбачуваного або навіть інтуїтивно уявлюваного, результату. Безцільна діяльність – це нонсенс, відхилення від розумної поведінки людини, навіть якщо ці цілі суперечать інтересам суспільства загалом, його соціальних структур різного рівня.

Мета соціальної діагностики – отримання необхідних даних для визначення стану життєвого функціонування соціального об'єкта. Передбачуваний результат тут цілком залежить від потреб людей, які вступають у певні соціальні відносини. В даному випадку це переважно замовник дослідження і соціолог-дослідник, де мета діагностики залежить від об'єкта і предмета пошукування. Мета, як відомо, – це модель очікуваного кінцевого результату (вирішення проблеми), який може бути досягнутий тільки з допомогою проведення дослідження, зокрема й експериментування. Орієнтація на поставлену в програмі мету служить засадничим критерієм ефективності зроблених теоретичних, методичних, організаційних і суто практичних процедур.

Якщо мета різних галузевих діагностичних практик – це постановка діагнозу захворювання, виявлення дефектів в організмі людини, машинах і їх системах різних неполадок, то мета соціальної діагностики дещо ширша. Відмінність тут полягає в тому, що соціолог частіше за все не уявляє собі чи є

даний показник показником «соціального захворювання», відхилення від норми (часто такі норми просто не існують), або чи є він показником нормального функціонування чи розвитку соціосистеми. Тому він змальовує фактичний стан соціального об'єкта, а не його хворобу чи дефекти. Лише надалі він визначає, на що саме потрібно звернути увагу як на негативне відхилення, навіть на соціальну патологію, а що може бути прикладом соціального розвитку, його прогресу.

А.В. Фурман і П. Яськів (див. [74]), критично проаналізували наявні уявлення про сутність і предметне поле соціальної діагностики, обґрунтували у 2013 році чотири теоретичні підходи до її визначення (рис. 1.1). Підкреслимо один, важливий для нашого дослідження, момент: недоліком першого підходу, коли соціальна діагностика розглядається як різновид наукового експериментування, є те, що фактично не розрізняються *соціологічні і соціальні дослідження*, що методологічно некоректно. На це досить однозначно вказують автори фундаментального підручника «Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій» М.П. Лукашевич, М.В. Туленков, Ю.І. Яковенко [32]: «Соціологічні дослідження здебільшого присвячені вивченню законів і закономірностей функціонування та розвитку різних соціальних спільнот, характеру і способів взаємодії людей, їхньої спільної діяльності». Натомість соціальні, «поряд із формами прояву і механізмами дії соціальних законів та закономірностей, передбачають вивчення конкретних форм та умов соціальної взаємодії людей (економічних, політичних, культурних, демографічних тощо), а відтак, маючи специфічний формат упредметнення (економіка, політика, культура, населення), з допомогою соціологічних дослідницьких засобів вивчають соціальний аспект» суспільного буття людей – їхню конкретну багатоманітну взаємодію і взаємостосунки [32, с. 506–507]. Тому закономірно, що й соціальні діагностичні обстеження мають комплексно-тематичне у змістовленні, проводяться на стику різних наук (соціально-

політичні, соціально-економічні, соціально-культурні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні, соціально-правознавчі та ін.), або й кількох наукових дисциплін (біопсихосоціальні, соціально-психокультурні, культурно-соціогенетичні тощо).

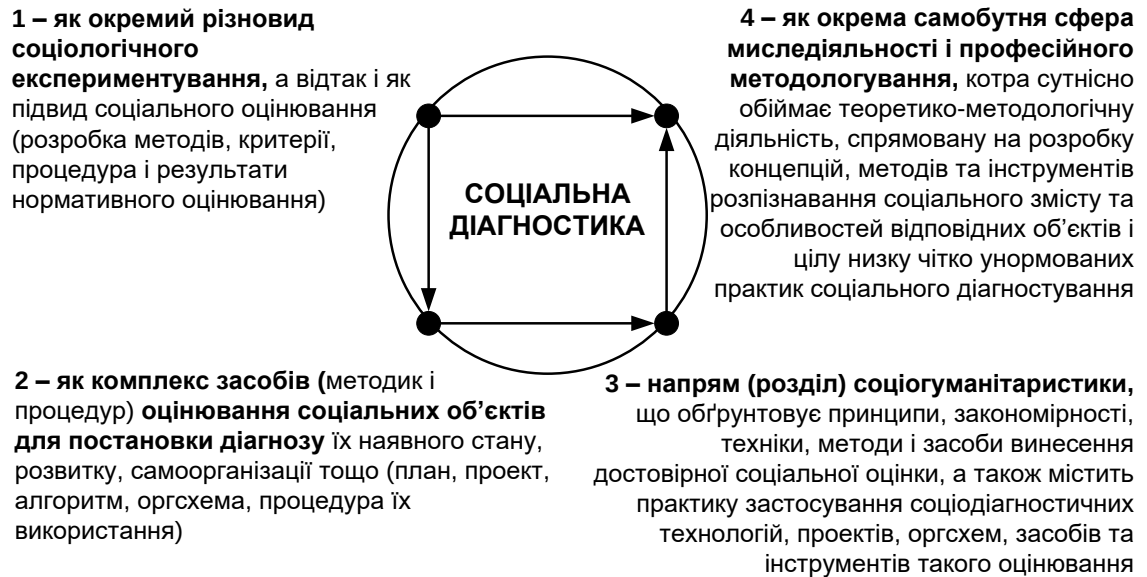

Рис.1.1.

Теоретичні підходи до визначення соціальної діагностики [74]

Соціальна діагностика за своїм призначенням покликана встановлювати ступені задоволення потреб у кожному окремому випадку, ставити діагноз, який буде використаний для керівництва процесом задоволення (або доказу неможливості цього зробити) потреб. Звідси постає *найперша мета соціальної діагностики* – *визначити соціальне (хворобливе, деструктивне тощо) відхилення*. Адже життя наповнене усілякими відхиленнями від нормального в усіх відношеннях, і часто люди роблять зовсім не так і не те, що потрібно їм самим і навколишнім.

Об'єкт діагностування – це навколишній нас світ (довкілля), реальність, яка існує незалежно від нашого знання чи незнання про неї. Це можуть бути фізичні тіла, живі організми або люди. Ці реальності існують незалежно від самої людини, групи. Об'єкт пізнання у соціології – суспільство, що розглядається як спільність індивідів і численні взаємозв'язки між ними. При диференціації соціологічного знання виділяються певні рівні дослідження.

У соціальній діагностиці **об'єктом розпізнавання** є та реальність, яка вивчається у процесі самого діагностування. Це абсолютно конкретний колектив, регіон, виробнича сфера. Предметом вивчення стає те, що визначив дослідник, соціолог (навіть якщо він одержав замовлення на дослідження) як необхідне поле для досягнення своєї мети, на якому він може і повинен одержати інформацію про соціальні процеси, їх протікання, зміни відносин між людьми. Так, якщо предметом соціального управління вибрана система відносин у виробничому колективі з приводу рівня заробітної платні, то і діагностика застосовує інструмент і весь дослідницький апарат для з'ясування тієї реальності, яка склалася на певний період часу з приводу відношення до заробітної платні.

Програмасоціологічного дослідження – це документ, який містить методологічні і методичні передумови наукового пошуку. Перш за все, програма несе в собі методологічні функції, тобто в ній має бути визначення наукової проблеми, заради якої, власне, і проводиться все дослідження. Об'єкт, що вивчається, – це здебільшого інтегральна єдність показників стану даної соціальної організації. Методична складова програми повинна містити загальний логічний план, перехід від теоретичних положень до використання методів вимірювання, фіксації певних даних, які повинні давати повну картину про стан досліджуваного об'єкта.

Гіпотеза за своїм призначенням і структурою дуже близька до діагностики, хоча багато даних для гіпотези можуть бути різними. Адже

гіпотеза – це наукове припущення про структуру об'єкта соціальної діагностики, про характер і сутність зв'язків між ними, про чинники, що зумовлюють ці зв'язки. Відтак треба встановити своєрідний попередній діагноз аж до припущення величин конкретних показників. Досвідчений соціолог майже завжди розробляє декілька гіпотез, щовимагає його високої кваліфікації, проте жоден із цих професіоналів цього фаху не може володіти достатнім досвідом і знаннями за усіма напрямками соціальної діагностики. Зокрема, якщо йдеться про діагностику відносин у виробничих колективах, то обов'язкова участь досвідчених управлінців-виробничників, керівників різного рівня. У будь-якому разі розробка гіпотез допомагає встановлювати найдоцільніші і короткі шляхи досліджень, у тому числі і шляхом анкетування. Відомо, що розробка анкети – творча робота, і добре, коли в ній беруть участь фахівці різних професій. Однак усе ж таки останнє слово в рішенні розробки програми постановки соціального діагнозу залишається за соціологом. Саме він розробляє остаточні документи для проведення дослідження в цілому, а саме визначає програму, в якій розкриваються її функції(методологічна, методична, організаційна); визначає проблему, указує мету, формулює завдання, обирає об'єкт і предмет пошукування. В програмі встановлюється процедура тлумачення одержаних даних, зазначаються емпіричні індикатори, способи аналізу й одиниці розрахунку кількісних показників.

Серед низки функцій соціології(пізнавальна, прогностична, соціального проектування, соціального планування, організаційно-технологічна, управлінська, інструментальна) соціальна діагностика виконує найважливішу – пізнавальну, яка дає простір для подальшого розвитку дослідження і управління соціальними процесами. За умов реалізації цієї функції вона має структурну побудову самого об'єкта розпізнавання: від незнання до показників соціального розвитку.

При першому знайомстві з об'єктом вивчення, коли діагност нічого не знає про нього, до уявлення про нього як соціальну систему, звісно, проходить складний цілісний дослідницький процес. Проте прагнення пізнати визначається потребами дослідника, тобто предметом його дослідження. Вони можуть як співпадати з потребами розвитку окремих соціальних структур, так і відрізнятися від них. Тут багато що залежить від кваліфікації соціолога, у тому числі і як діагноста. Структура соціального діагнозу утворюється від незнання про стан об'єкта дослідження до соціальних показників даного об'єкта, тобто до уявлення про нього як соціосистему. Виникає об'єктивна потреба йти далі шляхом формування знання про соціальну діагностику як важливий фактор процесу перш за все соціального управління. У цьому аналітичному розрізі слушно структуру соціальної діагностики розглядати як сукупність функцій експериментування із досягнення мети (дерева цілей), так і за вирішенням похідних завдань. «Якщо йти від незнання до знання про стан об'єкта управління, то структурні складові частини дослідницького процесу будуть такими:

- забезпечення опису стану соціального об'єкта;
- визначення набору якісних і кількісних показників вказаного стану;
- вираження цього стану (описова його частина, математичне вираження статистики і динаміки діагнозу, графічне вираження об'єкта й інших засобів, що забезпечують точність і наочність діагнозу) – висновок соціолога про соціальний стан об'єкта управління» [62, с. 48].

Із процитованого слідує, що тільки остання частина дає можливість приступати до встановлення дійсного соціального діагнозу. Розглянемо дещо докладніше вказані складові частини останнього.

Забезпечення опису стану соціального об'єкту. В даному випадку встановлюється вся наявна інформація про керований об'єкт: його призначення у системі суспільного управління (виробництво, наука, обслуговування,

військова справа тощо); історичні відомості і досягнення науки і практики із управління подібним об'єктом управління; художня література і т. ін.

Варто наголосити на комплексному підході, який включає в даний процес опису стан об'єкта управління за:

- ступенем алгоритмізації процесу отримання інформації по керованому об'єкту;
- мірою формалізації показників процедур і результатів опису об'єкта;
- джерелом і методом отримання інформації;
- типом вирішуваних управлінських завдань (вирішення цільових або допоміжних функцій групи, організації);
- об'єктом діагностики (окремий працівник, колектив, організація, фрагмент соціального довкілля);
- критерієм обґрунтованості і надійності одержаної інформації (часом для попереднього опису не потрібна математично точна інформація, вона важлива на етапі «прикидки»).

Із вказаного зрозуміло, що описовій частині не може бути пред'явлена претензія до точності інформації, адже вона має лише орієнтаційне значення, оскільки подальші операції із діагностики вирішують завдання вивчення об'єкта діагностики на відповідному науково-методичному рівні, із застосуванням сучасних методів отримання інформації.

Визначення набору якісних і кількісних показників стану соціального об'єкту є дослідницьким процесом, який дозволяє мати достатньо повну картину об'єкта діагностування, або його моделі чи макету. Показники, які використовуються при діагностиці є вкрай багатоманітними і диференціюються залежно від об'єкта впливу за різними блоками. Так, при розробці «Соціального паспорта», який охоплює всі сторони розвитку суспільних відносин, прийняті такі: соціально-виробничі, соціально-економічні, соціально-політичні, показники позавиробничої діяльності, особові показники, а також показники,

що характеризують дотримання суспільних норм. При цьому джерелами інформації слугують як статистичні показники з різних форм періодичного вивчення, так і соціологічні показники, що здобуваються шляхом спеціально організованих досліджень.

Вираз стану соціального об'єкта – висновок соціолога про соціальний об'єкт впливу чи управління. Ця складова діагностики являє собою науковий творчий процес, у якому використовуються всі методи і засоби соціологічного аналізу. Соціологічне дослідження в цьому випадку володіє всіма характеристиками, як і будь-яке інше наукове. Його результатом обов'язково повинен бути правильно поставлений діагноз, тобто здійснена оцінка якостей досліджуваного об'єкта на предмет відповідності їх еталонам, стандартам, нормам і т. ін. Цей діагноз має давати необхідний матеріал для подальшої роботи. Якщо ж з'ясується, що даний діагноз не дозволяє цього робити, значить він недостатньо повний, або неякісно виконаний. Тоді, ймовірно, доведеться знову починати зі встановлення мети соціального впливу чи управління, його завдань, інших параметрів керованого об'єкта і розпізнавання його реального розвитку стану.

2.2. Напрямки, контексти і сфери впливу соціальної діагностики

Сфера предметно компетентного застосування соціальної діагностики визначається цілями і завданнями дослідження, людськими ресурсами та об'єктом впливу чи управління. Тому звернімося до загальноприйнятого поділу соціологічної науки і відповідної професійної практики управління за сферами діяльності людей, характером і змістом їх праці і побуту.

По-перше, це політико-економічна сфера життя людей, тобто та сфера, якою займається *політична та економічна соціологія*. Нагадаємо, політика – це

хист-здатність владарювання, а економіка – мистецтво ведення домашнього господарства. Скажімо, тепер під економікою розуміють сукупність виробничих відносин певних соціальних груп; народне господарство загалом; весь комплекс економічних наук як частини суспільних наук. Отож, до прикладу, об'єкт економічної науки і соціології економіки один і той же, проте відмінності полягають у предметі кожної з цих наукових дисциплін.

Соціальна політика – це сфера мислєдїальності, суспільних принципів і державних законів (норм), якими окрема країна керується при втручанні та регулюванні стосунків між громадянами, групами, громадами і соціальними установами, що охоплює плани, програми та проєкти у галузях освіти, охорони здоров'я, науки, культури, боротьби з корупцією та злочинністю, економічної безпеки і соціального забезпечення населення.

Економічна соціологія, як відомо, – сфера соціології, яка вивчає взаємозв'язок економічного життя і соціальних структур, взаємодію економічного і соціального розвитку суспільства. Її предметом є соціальний механізм розвитку економіки, під яким розуміється стійка система соціальної поведінки і свідомості суспільних груп в політико-економічній сфері, а також їх взаємодія один з одним і з державою.

Нині є підстави констатувати взаємопроникнення соціальної політики і соціології економіки, свідченням чого є виникнення різних спеціальнихсоціологій – праці, міста, села, екології і соціальної інфраструктури.

Соціологія праці – комплексна наукова дисципліна, яка вивчає відношення людини до праці, характер і зміст цієї праці, і місце в цій системі особи та її відносин до розподілу праці, її організацію та умови, ціннісні орієнтації, рольову поведінку, мотивацію трудової поведінки тощо. Діагноз тут – встановлення у кожному окремому випадку, звісно, залежно від предметадіагностування, чітких показників за всіма вказаними елементами соціології праці. Наприклад, соціолог вивчає ставлення людини даної професії

до своєї праці. Тоді встановлюються такі показники, як позитивне ставлення (відсоток від числа опитаних); швидше позитивне, ніж негативне; швидше негативне, ніж позитивне; негативне. Якщо ми одержали, скажімо, таку картину: позитивне – 20%; швидше позитивне, ніж негативне – 15%; швидше негативне, ніж позитивне – 25%; негативне – 30%. Окрім цього, можуть бути ті, що не визначилися. В даному випадку їх 10%.

Отож, отримуємо початкові показники для діагнозу, без яких неможливий процес соціального діагностування. Досвідчений соціолог може припустити, що даний вид праці, праця у даній професії не є престижною, хоча причини її непопулярності тут ще неясні. Буває ж і так, що примітивна праця, до прикладу, на конвеєрі, дуже високо оплачується. Тоді оцінки цього виду праці залежатимуть не від характеру і змісту праці, а від її оплати. Так, власне, і робиться на практиці. Чому, скажімо, праця на конвеєрі оплачується вище, ніж праця викладача університету? Адже якщо на конвеєрі платити мало, взагалі ніхто там працювати не буде і виробництво зупиниться. Історії відомі періоди, коли роботи, які ніхто добровільно не хотів виконувати, примусово виконували підневільні люди: раби в стародавньому світі, негри в США, колгоспники та засуджені в СРСР. В усіх країнах світу солдати були в основному воїнами з примусу. Це ідеологічні обґрунтовувалося, виховувалося почуття військового обов'язку тощо. Військові мали привілеї в мирний час, які також навертали людей до цього виду діяльності. Тепер так важко залучити молодь до військової служби, адже та не бачить у ній значення, оскільки вона низькооплачувана та ризикована. Відомо, що примусова праця – дуже низькопродуктивна, найбільш неефективна.

Інколи пропозиції соціолога після розгляду даного діагнозу суперечать настановленням керівників, які не можуть знайти нічого кращого, і не шукають, одного разу вони вже знайшли рішення – ігнорувати ці пропозиції.

Соціологія міста – сфера соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування і розвитку міської соціально-територіальної спільності людей, її соціально-економічну природу, структуру і відтворювання, її спосіб життя, зв'язок з природою і матеріально-речовим середовищем, а також різноманітні типології цих явищ, що створюються на основі соціальної діагностики.

Соціологія села – все те ж саме, що й у попередньому випадку, але з урахуванням специфіки життя людей на селі, включаючи соціальну діагностику умов їхнього повсякдення та особистого благополуччя.

Соціологія екології – (від гр. oikos – дім, житло і відомого logos) означає сферу знань, що вивчає аспекти взаємодії суспільства і природи, зовнішніх умов життя, соціального довкілля та екологічного зорієнтування свідомості особистості, а також їх соціальної і психологічної діагностики.

Соціологія інфраструктури – прямі і зворотні зв'язки матеріально-речовинного довкілля і соціального об'єкта, тобто особи, групи, класу, суспільства загалом. Інфраструктура є стійкою сукупністю речовинних елементів, з якими взаємодіє соціальний суб'єкт і які створюють умови для раціональної організації всіх складових життєдіяльності (трудової, суспільно-політичної, культурної, сімейної і т. ін.), їх комплексна, системна соціальна діагностика.

Соціологія соціальних процесів – проходження, просування особи чи групи у межах соціуму, тобто послідовна зміна певного стану суспільства і перехід його в іншу якість. Тут виділяють *соціологію соціальної структури*, *соціологію націй*, *соціологію сімейних відносин* і *соціологію девіантної поведінки*, кожна з яких базується на предметних і процедурних інваріантах компетентної соціальної діагностики..

Політична соціологія – діяльність класів, великих соціальних груп, пов'язана із визначенням змісту і форм, завдань і функцій держави. Тут слід

зазначити перш за все *соціологію влади*, котра розглядає сутність влади, феномен влади та її оргструктуру як суспільного явища; питання співвідношення людини і влади, влади і політики, влади й економіки та ін., а також його професійного соціального діагностування.

Соціологія духовного життя, яке функціонує як на рівні свідомості, так і в аспекті практичної доцільності. Тому соціологи вивчають і діагностують усе різноманіття життя суспільства, різних соціальних груп і кожної особи-громадянина. Крім того, вони вивчають цей вимір життя в конкретних формах у сферах науки, освіти, культури, засобах масової інформації, релігії, у царині соціологізації особи.

Соціологія управління охоплює *соціальну діагностику (аналітичну роботу), соціальне прогнозування, соціальне проєктування, соціальне планування і власне управління* як соціально-психологічні відносини (безпосередні, особові й опосередковані шляхом вивчення документів, засобів комунікації) (див. дет. [62, с. 53–54]).

У кожній з приведених сфер соціологічного знання та управління соціолог-діагност діє за чітко розробленою схемою, а саме встановлює фактично стан наявних речей, вибудовує показники цих положень у певні структури, схеми, виражає їх у вживаних в соціології формах і видах. Він готує дані для подальшого аналізу. Підкреслимо, що без залучення фахівців в даному напрямку соціальної науки та практиків встановлювати правильні діагнози практично неможливо. Адже, насправді, не може соціолог знати всі особливості відносин, скажімо, у системі соціології села. Він, природно, може лише привести показники соціального діагнозу в зручну для подальшої роботи систему чи наочно зрозумілу форму.

Соціальна діагностика, щонеусвідомлено присутня в будь-якій дії людини, соціальної групи, – це чітко організована, специфічна професійна діяльність, яка, однак, поки недостатньо розвинена. Лише небагато соціологів

можуть сьогодні на основі розгорнутого соціального діагнозу дати ґрунтовні висновки про майбутній розвиток соціальних відносин в окремих країнах і в світі. Так, майже ніким непоміченим залишився діагноз видного американського соціолога П. Друкера: «Виникнення менеджменту як істотного, особливого і провідного інституту з'явилося кардинальною подією в історії людського суспільства... Менеджмент залишиться головним і пануючим інститутом до тих пір, поки жива західна цивілізація. Не потрібно дару пророцтва для того, щоб передбачити, що поява класу менеджерів гарантує зрештою падіння комуністичного режиму в Росії» (цит. за [62, с. 54]). Тут явно присутня діагностика як складовий елемент наукової дослідницької діяльності. Проте автор, спираючись на діагноз, йде далі – прогнозує передбачуваний розвиток соціальних відносин у зв'язку з виникненням нового складника у соціальній структурі соціуму – менеджерів, зайнятих діяльністю із управління суспільними процесами у будь-якій сфері матеріального і духовного виробництва.

Отже, соціальна діагностика повинна застосовуватися навіть якщо менеджер, директор чи завідувач не усвідомлює цього належним чином. Він не може діяти взагалі, якщо не поставить діагноз даної реальної ситуації, не уявить собі стан об'єкта і предмета соціального управління, яке він здійснює. Кожний керівник займається діагностуванням, якщо навіть це не входить у його усвідомлені цілі чи вичерпне уявлення про достеменну соціальну ситуацію. Це відповідає загальній системі управління, яка є об'єктивним процесом функціонування організованих систем. Якщо ж не буде оперативної діагностики, то соціосистемаруйнується або взагалі гине.

Особливо важлива точність діагнозу при розробці великих, соціально значущих програм. Значущість упровадження наукових досліджень визначається багатьма чинниками, у тому числі такими важливими в суспільному житті, як політика, економіка, військове мистецтво. У соціальній

діагностиці немає виключень. Лише коли вона застосовується, то тільки тоді можна визначити її неперехідну значущість для соціокультурного розвитку групи, організації, великого соціуму.

2.3. Методи, шкали і засоби соціальної діагностики

Термін **метод** означає (з грец. *methodos* – шлях) спосіб досягнення якої-небудь мети, вирішення конкретного завдання; сукупність прийомів чи операцій, практичне або теоретичне освоєння, пізнання чи перетворення дійсності. Методика – це конкретно ситуаційне, чітко регламентоване застосування методу «Методика соціологічного дослідження є засобом загальних теоретичних і методологічних принципів, унікальних особливостей конкретної дослідницької ситуації, або якого-небудь класу таких ситуацій, специфіки вирішуваних дослідником цілей і завдань, специфіку предмета та об'єкта вивчення, організаційно-економічних особливостей дослідницького колективу» [57, с. 163].

Задіяння математичних методів у соціологію сьогодні стає все більш інтенсивним. Це значить, що соціологія значною мірою задовольняє вимогам, що ставляться до науки, які були сформульовані великими вченими. «Вимірюванням називається процедура, за допомогою якої об'єкти пізнання, що розглядаються як носії певних співвідношень, відображаються в деяку математичну систему з відповідними відносинами між елементами цієї системи. Як об'єкти вимірювання можуть виступати респонденти, виробничі колективи, групи, умови праці і побуту, сімейні відносини і т. ін.» [54, с. 228]. У відносини, які моделюються при вимірюванні, об'єкти вступають як носії певних властивостей, які можуть бути найрізноманітнішими. Наприклад, такими як вік, погляди на сімейні відносини, політичні симпатії та антипатії, при цьому за

кжною із цих властивостей об'єкти аргументуються залежно від відповідей «рівними» або «нерівними». Кожному об'єкту при вимірюванні приписується певний елемент математичної системи, що використовується. В соціології частіше всього як таку систему використовують дійсні числа, але, в деяких випадках, доцільно задіювати такі математичні множини, як матриці, графи, функції тощо. Адекватне вимірювання припускає наявність загального уявлення про спостережувані об'єкти, про їх сторони, аспекти, параметри, що вивчаються.

Оскільки в соціології на практиці використовуються числові показники, то слушно розглянути окремі принципи їх вживання. Алгоритм, за допомогою якого кожному спостережуваному об'єкту ставиться у відповідність деяке число, називається шкалою, а числа, приписувані шкалам, – шкальними значеннями цих об'єктів. Але з цими шкальними значеннями не можна проводити звичні математичні операції, оскільки дані емпіричні відносини повинні переходити у відповідні числові співвідношення.

Окреслимо чотири шкали різного типу.

Шкали найменувань (номінальні шкали). Об'єкти розпадаються на безліч взаємовиключних і вичерпних класів, кожному з яких дається найменування, числове позначення є одним з шкальних значень. Порядкові шкали можна визначити як такі, допустимі перетворення яких передбачають довільні монотонно зростаючі перетворення.

Інтервальні шкали – ті, яким відповідають позитивні лінійні перетворення, тобто такі перетворення, які, разом з відношеннями рівності, нерівності і порядку між числами, зберігають і відносини і порядок між їх різницями.

Шкали відносин: їм відповідають позитивні перетворення подібності, складові під сукупність лінійних перетворень, що залишають без зміни відношення між числами.

Шкали різниць: вони передбачають перетворення зсуву, виходять з інтегральних шкал при фіксації одиниці вимірювання.

Після того, як статистичний матеріал зібраний, завдання соціолога-діагноста полягає в систематизації та узагальненні результатів вимірювання для виявлення якихось характерних рис або властивостей об'єкта, закономірностей, перевірки достовірності гіпотез. Це – впорядкування первинних одержаних даних за допомогою статистичного групування і складання статистичних таблиць. Розподіл сукупності, що вивчається, на однорідні групи за істотними для неї ознаками називається статистичним угрупованням.

Результатом угруповання одиниць моніторингуза якою-небудь ознакою є *статистичний ряд*. Якщо ж останній упорядкувати за збільшенням, то вийде *варіаційний ряд*. Абсолютне число, що показує скільки разів у статистичному ряду зустрічається значення певної ознаки, називається частотою. Передбачені програмою дослідження і методиками обробки угруповання об'єктів за кожною із ознак лягають в основу статистичних таблиць. Такі таблиці бувають простими, груповими і комбінованими.

Теоретично розподіл може бути суцільним тільки при проведенні діагностичного дослідження за всією генеральною сукупністю. Але це неможливо, у зв'язку з величезною безліччю зв'язків у генеральній сукупності, тому створюється *вибірка респондентів*. Будь-яка вибірка дає лише приблизне уявлення про генеральну сукупність. Точність цього уявлення визначається репрезентативністю. Існують спеціальні прийоми для визначення репрезентативності вибірки.

Математичні методи не можуть мати самостійного характеру, але цілком можуть давати матеріал для соціологічного аналізу даних. «Для сучасної науки характерне вживання математики до вивчення складних явищ, залежних від великого числа чинників. До прикладу, при серйозному соціальному плануванні розвитку міста таких чинників доводиться враховувати декілька сотень. Якщо

жорна математичного методу застосувати до дурості, то вийде дурість, як правило, ще більша. Розумне розуміння – необхідна умова вживання математики» [62, с. 55].

Пізнання проблем соціальної діагностики є процесом соціального дослідження, різновидом експериментування, тому тут застосовні всі методи отримання соціальної інформації. Обмежимося лише переліком методів соціальних досліджень з тим, щоб не відривати соціальну діагностику від загального процесу пізнання реальної когнітивної дійсності.

Вибірковий метод отримання інформації – це спосіб, у якому широко представлені статистичні прийоми такого отримання. Статистичний метод у соціології – сукупність методів і моделей прикладної статистики, що використовуються при зборі, обробці, аналізі, моделюванні і зіставленні даних різних досліджень. Саме тут вибірка абсолютно необхідна, оскільки генеральна сукупність буває дуже ємкою, її неможливо піддати вивченню. Це уможливорює вимірювання якісних соціальних явищ.

Аналіз документів, основу яких становлять матеріальні носії інформації – письмові документи, література, преса, особисті документи, непрямі документи (довідкова література, навчально-педагогічна література і т. ін.). Статистичні документи – звіти на всіх рівнях соціальної організації. Іконографічна документація: відео та фото документація, історичні пам'ятники, піраміди, письмена стародавніх народів. Фонетичні документи – тепер їх дуже багато. Спеціальні документи, тобто передбачені дослідником для збору інформації: анкети, опитні листи і т. ін.

Метод спостереження також широко поширений у соціології. Для цілей діагностики даний спосіб пізнання навколишнього соціального світу охоплює статистичний нагляд, включене і не включене спостереження, польовий і лабораторний експерименти.

Метод опитування – «один із способів статистичного нагляду. Ми виділяємо його в соціальній діагностиці тому, що за допомогою опитування можна одержати дані, які вказані як анамнез. Робочі документи: анкета, опитувальний лист, бланк інтерв'ю, різні наперед підготовлені форми для фіксації інформації, одержані підчас опитування і при його обробці. Цей метод вимагає від дослідника високої кваліфікації. Так, на зорі проведення масових опитувань населення США соціологи поставили таке питання: «Який вплив має розвиток автомобільної промисловості на мораль нашої країни?» Незабаром вони одержали першу відповідь: «З розвитком автомобілізації різко знизилася конокрадство». Експертне опитування тепер все частіше застосовується у всіх соціологічних дослідженнях, у тому числі при діагностиці» [62, с. 55].

Соціальний експеримент як засіб отримання інформації є трудомістким процесом і застосовується лише в крайніх випадках, в умовах значної невизначеності вибраного для дослідження об'єкта.

Отож дослідження в процесі соціальної діагностики вимагає спеціальних знань, умінь, компетенцій дослідника збирати й аналізувати інформацію. Тому краще за все проводити таке пошукування в цілях отримання соціального діагнозу комплексною групою дослідників, уяку можуть ввійти соціологи, історики, математики, соціальні психологи, фахівці, що знають об'єктвивчення.

Показник— це узагальнена кількісна характеристика соціально-політичних явищ і процесів у єдності з їх якісною визначеністю. Показники можуть відображати зміст виробничих процесів, політичної привабливості, фінансово-економічної діяльності, демографічної структури населення, відносин різних груп населення до виборів, конкретних кандидатів. При цьому ступінь інформативності показника є основним критерієм його оцінки і вибору. Існує три класи показників: знаково-символічні засоби, засоби спостереження і вимірювання, фіксовані соціальні явища і процеси. У соціальній діагностиці, як і в інших сферах знання, склалася своя система соціальних показників.

Система соціальних показників – сукупність взаємозв'язаних між собою статистичних показників, що всебічно відображають процеси суспільного життя в певних умовах місця і часу. Вони здебільшого відображають:

а) стабільний або відносно стабільний стан досліджуваного об'єкта (до прикладу, стать, якийсь проміжок часу, вік, погляди тощо);

б) мобільні або відносно мобільні характеристики об'єкта, що залежить не тільки від самих показників, але й від діагноста, який вибирає досліджуваний проміжок часу.

Великою мірою вказані показники відображаються в соціальних паспортах підприємств, організацій, регіонів, галузей, фірм тощо. Ніхто нині не заважає звернутися до наявного досвіду використання цих соціальних показників.

Очевидно, щоб методи почали працювати, потрібно привести в дію певні засоби матеріального і духовного порядку. Засоби діагностики, як і всі інші, розподіляються на формальні і неформальні. Формальні – результати аналізу даних, виражені у вигляді соціальних паспортів, зведень різних показників на певні періоди, звітні дані і т. ін. Неформальні – вислови різних фахівців і неспеціалістів з приводу даного предмета соціальної діагностики, щоденникові записи, листи, художня література і т. ін.

Загалом «до стандартних оперативних засобів контролю, які десятиліттями створювалися соціологами, відносять:

1) інструментарії і форми заповнення соціального паспорта підприємства, соціальні карти колективу, так звані карти соціального фону, що виникли як засіб інформаційного забезпечення комплексних програм соціального планування і проєктування. Ці документи спиралися в основному на об'єктивну, головним чином, статистичну інформацію;

2) стандартні, максимально спрощені, методики опитування у формі нормалізованого інтерв'ю або анкет, спрямованих на збір інформації і

створених під рішення конкретних управлінських завдань (скажімо, анкета для кандидатів на робоче місце);

3) комбіновані методики збору інформації, що використовують як досвідні методи, так і дані статистики (до прикладу, картка контролю за виробничою адаптацією молодого робітника);

4) достатньо складні методики, які алгоритмізують весь процес збору інформації, для підготовки управлінського рішення із окремих, частіше всього кадрових завдань (оцінка керівника, визначення соціально-психологічного клімату в колективі, виявлення конфлікту, аналіз плинності кадрів та ін.)» [62, с. 59].

Вочевидь найнадійнішим засобом, а радше носієм інформації, слід визнати офіційну статистику при всіх її недоліках і неточностях просто тому, що чогось іншого в такому обсязі й асортименті просто немає. Саме статистика задає зразок, еталон, модель, що приймається за початковий для зіставлення з ними інших подібних об'єктів. Загалом у соціології можна, зрештою, встановити такі норми на різні соціальні явища і процеси. Проте поки що теоретично. І все ж таки, коли виходять із минулих показників, то якоюсь мірою виконують роль стандартів.

Абсолютно очевидно, що отримання даних, відображених у цифровому виразі, графічно, у вигляді рядів, формул і т. ін. – лише початок діагностики: діагноз не завершується узагальненням даних. Образно кажучи, він цим тільки починається. Ось де потрібна кваліфікація соціолога-діагноста. Але тут треба додати: у період встановлення діагнозу соціолог повинен співробітничати з управлінцями, замовниками даної роботи, перетворити їх на співучасників діагностики. Ще краще, якщо управлінець буде переконаний, що саме він став діагностом. Тоді він піде далі шляхом соціального управління, заснованого на науковому аналізі. Якщо цього не відбудеться, то замовник, по-перше, не визнає правильності і навіть корисності такого діагнозу; по-друге, діагноз соціолога

буде неповноцінним, недостатнім для подальшої роботи, оскільки без фахівця в даній сфері діяльності (чи то виробництво, торгівля, чи будь-який інший бізнес) соціолог не зможе оцінити всю багатогранність і складність соціальних процесів на конкретному об'єкті дослідження або управління. Всі інші явища можуть бути обчислені від досягнутого, а далі вимірюються зміни даного показника в часі кількісно. Через розвиток ринкових відносин та конкуренції соціальні діагнози набуватимуть більшої цінності, оскільки вони дають необхідний матеріал для прогнозування, проєктування, планування і власне управління у цих складних соціальних структурах.

Якщо соціолог не знає якими повинні бути показники норми, то він нічого не може зробити з одержаними даними. Але часто в соціології просто не існує норм, стандартів. Тут починається творчий процес, який багато в чому залежить від кваліфікації соціолога. Іноді говорять, що у нього повинне бути *чуття* на одержаний результат. Якщо він бачить, що згуртованість у колективі становить величину нижчу за ту, яка прийнята за оптимальну, то потрібно вживати певних заходів щодо поліпшення соціально-психологічного клімату в колективі. Сам по собі соціальний показник, у яких би величинах і видах він не був відрекомендований, щенічого не вказує. Тільки в мислєдіяльності соціолога він може стати інструментом для пізнання сутності того чи іншого явища, процесу, встановлення зв'язків даного показника з іншими параметрами.

Висновки до розділу 2

1. Соціальна діагностика стосується найбільш загальних комплексних соціальних технологій, що використовуються на всіх етапах соціальної роботи і соціального обслуговування населення. Вивчення наукових досягнень й оволодіння навичками, які дозволяють займатися діагностичною діяльністю,

відноситься до необхідних умінь і здатностей спеціалістів з соціальної роботи у будь-якій галузі діяльності. При проведенні діагностичних досліджень певна технологія звільняє дослідника від суб'єктивного підходу, відображає рівень його фахової компетентності й адекватно виражає конкретну соціальну ситуацію у низці параметрів і показників.

2. Практично соціальна діагностика використовується у різних сферах життєдіяльності людей. Спеціаліст соціальної роботи є автором або учасником прикладних політичних, психолого-педагогічних, соціологічних, економічних досліджень, займається консультуванням у вирішенні соціальних проблем, корекцією й реабілітацією, формами й методами терапевтичного впливу. Але частіше всього в діяльності соціального працівника діагностика є вихідною, самостійною сферою діяльності. З соціальної діагностики стану клієнта повинні починатися і нею ж завершуватися його вчинкові дії.

3. Соціальна діагностика – необхідна стадія технологічного процесу, початок роботи в будь-якій сфері обслуговування, з будь-якою категорією осіб і будь-яким типом соціальних проблем. Вона ні особистісно, ні організаційно не відокремлена від інших етапів соціального втручання. Жоден соціальний працівник не займається тільки соціальною діагностикою, але кожний, одночасно з іншими обов'язками, повинен виконувати функції компетентного діагноста.

4. Реалістична оцінка і сформульований діагноз, базуючись на низці дослідницьких методів і засобів, служать основою для ухвалення рішення, визначення стратегії і тактики діяльності. Соціальна діагностика – це галузь соціальних знань, пов'язаних з розробкою методології і методики для точної оцінки властивостей, станів або рівня соціального розвитку, досягнутого індивідом або групою. Об'єктом діагностичної оцінки постає практично все, – починаючи від відчуттів окремої людини, взаємодії людей, груп у певному соціумі – до аналізу соціальних інститутів, що впливають на розвиток людини

або людства. Реалістична оцінка і діагноз слугують основою для ухвалення рішень, причому не лише управлінських, адміністративних, а й особистісно центрованих, адже дають змогу визначати, яку саме допомогу треба надати клієнтові чи сім'ї.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОМЕТРІЯ ДЖ. МОРЕНО ЯК МЕТОД ДІАГНОСТУВАННЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ І ВНУТРІШНЬОГРУПОВИХ СТОСУНКІВ

3.1. Сутність соціометричної процедури, методика побудови соціоматриці та соціограми, тест особистісної адаптованості

Для підтвердження дієвості соціальної діагностики як різновиду експериментування і компетентної постановки соціального діагнозу обґрунтуємо дві відомі методики: соціометричний метод Дж. Морено [38] і тест-опитувальник особистісної адаптованості А.В. Фурмана [72], які у взаємодоповненні дають цілісну картину міжособистісних стосунків у будь-якій середній і малій групі, тобто на мезо- і макрорівні здійснення соціально-діагностичної роботи.

Соціометрична техніка застосовується для діагностики міжособистісних і міжгрупових відносин в цілях їх зміни, поліпшення і вдосконалення. За допомогою соціометрії можна вивчати типологію соціальної поведінки людей в умовах групової діяльності, висновувати про соціально-психологічну сумісність членів конкретних груп.

Схематично соціометрична процедура дослідження полягає в наступному. Після постановки завдань пошуку і вибору об'єктів вимірювань формуються основні гіпотези і положення, що стосуються можливих критеріїв опитування членів груп. Тут не може бути повної анонімності, інакше соціометрія

виявиться малоефективною. Вимога експериментатора розкрити свої симпатії і антипатії нерідко викликає внутрішні утруднення в опитуваних і виявляється у деяких людей в небажанні брати участь в опитуванні. Коли питання або критерії соціометрії обрані, вони заносяться на спеціальну картку, або пропонуються в усному вигляді як інтерв'ю. Кожний член групи зобов'язаний відповідати на них, вибираючи тих або інших членів групи залежно від більшої чи меншої схильності, переваги їх порівняно з іншими, симпатій або антипатій, довіри або недовіри.

При цьому соціометрична процедура може проводитися в двох формах. Перший варіант – непараметрична процедура. У даному випадку випробовуваному пропонується відповісти на питання соціометричної картки без обмеження числа виборів випробовуваного. Якщо в групі налічується, скажімо, 12 осіб, то у вказаному випадку кожний з опитуваних може вибрати 11 осіб (крім самого себе). Таким чином, теоретично можливе число зроблених кожним членом групи виборів у напрямку до інших членів групи у вказаному прикладі буде рівне $(N-1)$, де N – число членів групи. Другий варіант – параметрична процедура з обмеженням числа виборів. Випробовуваним пропонують вибирати строго фіксоване число зі всіх членів групи. Наприклад, в групі з 25 осіб кожному пропонують вибрати лише 4 або 5. Величина обмеження числа соціометричних виборів отримала назву «соціометричного обмеження» або «ліміту виборів». Істотна відмінність другого варіанту соціометричної процедури полягає в тому, що соціометрична константа $(N-1)$ зберігається тільки для системи одержуваних виборів (тобто з групи до учасника). Для системи здійснених виборів вона вимірюється новою величиною d (соціометричним обмеженням).

Соціометрична картка або соціометрична анкета складається на заключному етапі розробки програми. В ній кожний член групи повинен вказати своє відношення до інших членів групи за виділеними

критеріями(наприклад, з погляду спільної роботи, участі в рішенні ділової задачі, проведення дозвілля, в грі і т. ін.). Критерії визначаються залежно від програми даного дослідження: чи вивчаються відносини у виробничій групі, групі дозвілля, в тимчасовій або стабільній групі.

Коли соціометричні картки були заповнені і зібрані, починається етап їх математичної обробки. Найпростішими способами кількісної обробки є табличний, графічний та індексологічний.

Спочатку слід побудувати найпростішу соціоматрицю. Результати виборів учасників розносяться до матриці за допомогою умовних позначень. Таблиці результатів заповнюються в першу чергу, окремо за діловими й особистими відносинами. Аналіз соціоматрицю за кожним критерієм дає достатньо наочну картину взаємостосунків в групі. Можуть бути побудовані сумарні соціоматрицю, які дають картину виборів за декількома критеріями, а також соціоматрицю за даними між групового вибору. Основна перевага соціоматрицю – можливість подати вибір в числовому вигляді, що у свою чергу дозволяє прорангувати членів групи за числом отриманих і відданих виборів, встановити порядок впливів в групі. На основі соціоматрицю будується соціограма – карта соціометричних виборів, проводиться розрахунок соціометричних індексів.

Соціограма – це графічне зображення реакції випробовуваних один на одного при відповідях на соціометричний критерій. Вона дає змогу провести порівняльний аналіз структури взаємостосунків у групі на деякій площині («щиті») за допомогою спеціальних знаків, унаочнює уявлення про внутрішньогрупову диференціацію членів групи за їх статусом (популярністю).

Розрізняють персональні соціометричні індекси (П.С.І.) і групові соціометричні індекси (Г.С.І.). Перші характеризують індивідуальні соціально-психологічні властивості особи в ролі члена групи. Другі дають числові характеристики цілісній соціометричній конфігурації виборів в групі. Вони

описують властивості групових структур спілкування. Основними П.С.І. є індекс соціометричного статусу і-члена; емоційної експансивності j-члена, обсягу, інтенсивності і концентрації взаємодії ij-члена. Символи і і j позначають одну і ту ж особу, але в різних ролях; і – обраний, j – він же обираючий, ij – поєднання ролей.

Індекс соціометричного статусу і-члена групи визначається за формулою:

$$C_i = \frac{\sum_{j=1}^N (R_i^+ + R_i^-)}{N - 1}.$$

де C_i – соціометричний статус і-члена, R^+ і R^- – отримані і-членом вибори, Z – знак підсумовування алгебри числа отриманих виборів і-члена, N – число членів групи.

Соціометричний статус – це властивість особи як елемента соціометричної структури займати певну просторову позицію (локус) в ній, тобто певним чином співвідноситися з іншими елементами. Така властивість була розвинута у елементів групової структури нерівномірно і для порівняльних цілей може бути виміряний числом – індексом соціометричного статусу. Загалом прийнято говорити про позитивний і негативний статус. Статус теж виміряє потенційну здібність людини до лідерства. Щоб вирахувати соціометричний статус, необхідно скористатися даними соціоматриці. Можливий також розрахунок C_i^+ – позитивного і C_i^- – негативного статусу в групах малої чисельності (N).

Використання соціометричного тесту дозволяє проводити вимірювання авторитету формального і неформального лідерів для перегруповування людей в бригадах так, щоб понизити напруженість в колективі, що виникає через взаємну неприязнь деяких членів групи. Він проводиться груповим методом, вимагає великих часових витрат (до 15 хв.). Як діагностична методика, вона вельми корисна в прикладних дослідженнях, особливо в роботах із

удосконалення відносин в колективі. Проте вона не є радикальним способом вирішення внутрішньогрупових проблем, причини яких слід шукати не в симпатіях і антипатіях членів групи, а в більшглибоких джерелах.

Водночас серцевину нашого дослідження становить **тест-опитувальник А.В. Фурмана «Наскільки адаптований Ти до життя?»**, де поглибленому психологічному аналізу підлягають різні рівні функціонування трьох видів адаптаційних процесів-показників особистості: а) *адаптивність* (дуже висока, висока, середня, низька); б) *неадаптивність* (неочевидна, очевидна); в) *дезадаптивність* (ситуативна, стійка очевидна, критична). Використана *дев'ятибальна шкала* особистісної адаптованості у єдності і взаємодоповненні таких сутнісних характеристик внутрішнього пристосування як: ставлення, оцінка, внутрішнє прийняття, психічний образ, психологічна ситуація, Я-концепція. Ці характеристики – це водночас *показники ефективності психосоціального розвитку особистості* й організованого освітнього процесу загалом.

Тест-опитувальник містить: 1) інструкцію, 2) бланк до методики, що заповнюється кожним обстежуваним індивідуально, 3) ключ для психолога чи соціолога, 4) класифікацію показників особистісної адаптованості. Його верхня частина містить дані про опитуваного та коротка інструкція, нижня – висновок соціолога чи психолога, а середня – це таблиця, що складається з одного запитання, п'ятнадцяти складових зовнішнього і внутрішнього світу особистості та п'яти можливих варіантів відповідей у кожному випадку. При цьому все поле життєдіяльності обстежуваної розділено на *чотири сфери*: «навчання», «сім'я», «вулиця», «власне Я», і в кожній із цих сфер зафіксовані найголовніші компоненти, з якими вона постійно вступає у взаємодію (товариші по групі, викладачі тощо). Отож шляхом самооцінки опитувана визначає своє ставлення до навколишнього світу, оточуючих її людей і самої себе.

Процедуру опитування доцільно проводити зі студентами всієї академічної групи, хоч опитувальник з успіхом може використовуватися і в

індивідуальній роботі з дітьми, молоддю, дорослими. У разі потреби викладач пояснює зміст запитань (практика показує, що це стосується передусім пунктів 5, 14, 15). Час заповнення бланку відповідей не фіксується. Водночас він мусить знати, що студенти витрачають на цю роботу 5–10 хв., а за умови повторного тестування час скорочується приблизно ще на кілька хвилин.

Подані варіанти відповідей диференціюються на позитивні (дуже позитивне, позитивне) та негативні (вкрай негативне, негативне). Зрозуміло, що при обробці результатів бальні оцінки в обох випадках будуть істотно різнитися між собою, більше того, взаємовиключати одна одну. Одна, а тим більше дві-три негативних відповіді істотно знижують показник рівня особистісної адаптованості. А якщо до цього додається ще кілька оцінок, які характеризують нейтральне ставлення і які цілком слушно не беруться до уваги, то загальна картина соціально-психологічної адаптації студента набуває непривабливих обрисів.

За пропонованою автором тесту шкалою ставлень відповіді оцінюються так:

«дуже позитивне» – 5 балів,

«позитивне» – 4 бали,

«нейтральне» і за відсутності самооцінки – 0 балів,

«негативне» – -4 бали,

«вкрай негативне» – -5 балів.

Процедура підрахування кінцевого результату передбачає підсумування негативних оцінок. Отримане число є первинним результативним показником за шкалою особистісної адаптованості обстежуваного.

Кількісна інтерпретація результатів тесту-опитувальника проводиться за пропонованою А.В. Фурманом класифікацією показників особистісної адаптованості, а якісна – за допомогою відповідної *теоретичної концепції*, що передбачає системне вивчення психологічної структури (складових,

характеристик, особливостей) функціонування досліджуваної адаптованості (див. [72]).

3.2. Кількісна обробка і якісний аналіз результатів особистісного та соціометричного обстеження студентських груп соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ

У вересні-листопаді 2020 року нами, спільно із кафедрою психології та соціальної роботи і лабораторією психологічної служби ЗУНУ, було проведено дослідження згуртованості у межах академічних груп та особистісної адаптованості студентів спеціальності 231 «Соціальна робота» соціально-гуманітарного факультету вказаного університету. Всього було охоплено 58 студентів I-IV курсів за вищеописаними діагностичними методиками.

Нижче подаємо отримані результати діагностування по кожній з академічних груп і здійснимо їх короткий якісний психосоціальний аналіз, зважаючи на карантинні умови навчання у ЗВО під час епідемії Ковіт-19.

Побудовані нами на основі первинних оцінок діагностування матриця, таблиця і карта дали змогу створити цілісний соціально-психологічний портрет студентської групи СР-11.

1. Кількісно-якісний аналіз особистісної адаптованості та рівні згуртованості студентської групи.

- Рівень розвитку групи як колективу (коефіцієнт згуртованості) – 49,4%, що свідчить про достатньо високу згуртованість й прирівнюється до такого типу як команда, тобто організованої групи людей, що характеризується замкнутістю структури, максимальною централізацією та переважанням владного стилю керівництва формальних і неформальних лідерів.

- Рівень особистісної адаптованості студентів групи є такими: а) дуже висока адаптованість – 1 особа, б) висока адаптованість – 1 особа, в) середня адаптованість – 5 осіб, г) очевидна неадаптованість – 4 особи, д) ситуативна дезадаптованість – 1 особа. Середній рівень особистісної адаптованості студентів становить 42,3 бали, що є нормою.

2. Лідери (соціометричні зірки):

- а) формальні лідери – староста групи К. С. рівень особистісної адаптованості котрої є високий (51 бал), хоча вона і має всього три вибори, тобто посередній авторитет;

- б) неформальні лідери відсутні, що, з одного боку, пояснюється відносно невеликим часом для налагодження тісних взаємин у групі, а з іншого – відсутністю особистостей з яскраво вираженими лідерськими якостями. Проте зауважимо, що потенційно зайняти лідерську позицію можуть троє студентів: К. Х. (5 виборів), Д. Я. та У. В. (по 4 вибори).

3. Стил ь взаємодії між лідерами мікрогруп є підстави охарактеризувати як безконфліктний, що базується на принципах взаємодопомоги та порозуміння.

4. Кількість мікрогруп та угруповань: три.

5. Актив групи: староста групи і три неофіційні лідери.

6. Ізольовані аутсайтери – неприйняття студентів групою – 2 особи.

Результати соціометрії та рекомендації щодо згуртовування та підвищення рівня адаптованості окремих студентів та академічної групи загалом.

1. Згуртованість групи – 49, 4%. Даний результат є вище середнього, тобто має місце соціально-психологічна збалансованість особистісних стосунків у межах студентської групи як цілісного утворення.

2. Виявлені соціометричні «зірки» потенційно мають великі шанси сформувати актив групи. Орієнтуючись на дані побажання студентів, можна

вибрати старосту, заступника та інших відповідальних осіб академічної групи. Відповідно до матриці такими студентами є три особистості.

3. Вказані студенти є лідерами трьох мікрогруп, до яких входить абсолютна більшість групи. Відтак, спираючись на їх авторитет, можна ефективніше впливати на соціально-психологічний клімат у колективі загалом. Оскільки взаємодія лідерів мікрогруп наразі характеризується безконфліктністю та конструктивністю, то її слушно використати для налагодження ефективної взаємодії між членами академічної групи.

Для пропедевтики виникнення можливої нездорової конкуренції між лідерами мікрогруп куратору доцільно формалізувати їх, доручивши очолити різні сфери життєдіяльності колективу (староста, заступник старости чи інші громадські доручення). Так здійснюватиметься пропедевтика деструктивного самоутвердження неформальних лідерів і налагоджується позитивний мікроклімат у групі.

4. Як видно із матриці, група є різко диференційованою: з одного боку, велика кількість ізольованих та індіферентних, з іншого – відносно багато яскраво виражених та потенційних лідерів, які очолюють декілька мікрогруп. Завдання куратора – налагодити ефективну взаємодію між даними мікрогрупами, не допустити виникнення нездорової конкуренції та суперництва. Для цього потрібно на початковому етапі розвитку колективу чітко контролювати розподіл обов'язків поміж представниками усіх мікрогруп та всередині них. Спонукає групу до формування осереддя та запровадження самоврядування.

5. Особливу увагу, крім лідерів, потрібно звернути на «ізольованих» студентів. Якщо для цих осіб існуюча група не буде являтися референтною, то навчання і виховний вплив можуть призводити до зворотного ефекту. Згідно з матрицею до таких студентів відносяться К. Н., С. Л. Для вирішення даного завдання слушно перевірити залежність між соціометричним статусом,

властивостями особистості, поведінкою, взаєминами з ровесниками і викладачами, умовами сімейного і університетського виховання. Для порівняльної характеристики обрати «зірку» із сприятливим становищем у групі та «ізольованого».

Для налагодження позитивних емоційних зв'язків куратору рекомендується організовувати більше спільних заходів, де в неформальних ситуаціях вона може ненав'язливо вказати групі на позитивні особистісні риси «ізольованого» члена колективу, підкреслити його «приховані грані», а відтак сприяти його інтеграції в одну з наявних мікрогруп.

6. Отримані дослідним шляхом матеріали повинні бути обов'язково враховані при складанні перспективного плану виховної роботи з «важкими» студентами та групою загалом. Іншими словами, соціометрія є першим кроком на шляху індивідуальної роботи з кожним студентом та з окремими об'єктивно існуючими мікрогрупами академічної групи.

7. Доручення виконання будь-яких завдань куратором має відбуватися не для групи студентів, сформованих за алфавітним списком, а на виявлені мікрогрупи з уже усталеними міжособистісними зв'язками і розподілом функціональних обов'язків її членів (лідер-керівник, генератор ідей, критик, виконавець, контролер тощо). Такий розподіл обов'язків забезпечує пропедевтику конфлікту, конкурування лідерів, пришвидшує внутрішній розподіл обов'язків, забезпечує узгодженість дій, а відтак й підвищує ефективність освітнього процесу.

Студентська група СР-21, як показують емпіричні результати, більше схожа до попередньої групи (СР-11) за базовими соціально-психологічними характеристиками, аніж відмінна. Так, в них обох переважає різнорівнева особистісна адаптованість юнаків і дівчат, що вказує на певну внутрішню комфортність їхнього навчання в класичному університеті. Крім того, соціометрія звертає увагу на те, що майже відсутні явні лідери та аутсайдери,

хоча у СР-21 коефіцієнт згуртованість становить вище середнього – 46,2%; причому в аналізованій групі немає явного формального і неформального лідера, одна студентка ізольована. На жаль, про достовірність цих даних ми не можемо однозначно висновувати, тому що у групі СР-21 із 19 студентів на соціометричному обстеженні було присутньо всього 13 осіб, що пов'язано з їхньою хворобою.

Водночас більш об'єктивними є емпіричні дані названого обстеження у групі СР-31, зважаючи на задовільну присутність студентів (18 осіб із 25). Зокрема, рівень згуртованості цього академічного колективу є дещо вищим за середній – 42,2%. У групі третьокурсників лідерів немає, а одна юнка ізольована. Крім того, насторожує й той експериментально встановлений факт, що в групі існує один студент, котрому властива стійка очевидна дезадаптованість. А це означає, що йому не просто дискомфортно у студентській групі й університеті загалом, що не лише цілі і наміри його освітньої та повсякденної співдіяльності не співпадають із результатами і наслідками вчинкових діянь та особистих зусиль, а ще й спричиняють стрес як нервово-психічне перенапруження, котре ситуаційно переходить у дистрес, що психологічно травмує його духовний світ. Тому тут потрібна окрема робота із цим студентом працівників психологічної служби університету.

Рівень згуртованості студентів групи СР-41 є винятково високим (63, 6%), що вказує на максимальний рівень сформованості юнацького колективу, котрий щоденно підтверджує це своїми поведінкою, спілкуванням, учинками. Так, тільки у 2020 році двоє студентів із цієї групи стали переможцями на загальнодержавному рівні: друге місце в Україні у конкурсі наукових робіт із соціології і третє місце в конкурсі наукових робіт із соціальної роботи. У повсякденні групу ведуть три неформальних лідери, котрі мають по 6-7 виборів, у тому числі взаємних. Це, звісно, стратегічно цементує групові зусилля, а

ситуаційно забезпечує успіх кожної колективної справи чи акції, що й унаочнює подана карта групової диференціації.

Висновки до розділу 3

1. Соціальна діагностика, як було детально аргументовано у цій роботі, містить дві складових – теоретичну і прикладну або практико зорієнтовану. Безперечно, що у професійній діяльності соціального працівника переважає друга, коли він готує, проводить та опрацьовує результати власних соціодіагностичних обстежень. Іншими словами, головним упредметненням його праці є постановка діагнозу стосовно актуального стану, особливостей функціонування і перспектив розвитку певної соціальної організованості (особистості, діади, тріади, групи, колективу, соціуму).

2. Для підтвердження евристичності розробки соціальної діагностики як теорії і практики кваліфікованої постановки соціального діагнозу і побудови адекватного предмету дослідження психосоціального профілю групових утворень нами обрані дві методики: соціометрія Дж. Морено і тест-опитувальник особистісної адаптованості А.В. Фурмана, які у взаємодоповненні дають цілісну картину міжособистісних стосунків у будь-якій групі.

3. Кількісна обробка та якісний аналіз результатів під час соціодіагностичного обстеження чотирьох студентських груп I-IV курсів спеціальності 231 «Соціальна робота» соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ (вибірка – 58 осіб) виявив евристичністьуказаної системної роботи, яка результативно дає змогу отримати докладну інформацію про зміст, форми, стиль та особливості психосоціальних стосунків студентів академічних груп і вказати на умови та способи їх оптимального поліпшення. Зокрема й на зростання індексів згуртованості вказаних колективів.

ВИСНОВКИ

1. Соціальна діагностика – це чітко визначене поле прикладного застосування соціологічних знань до вивчення конкретного об'єкта соціального гатунку і, відповідно, професійна розпізнавальна діяльність із визначення стану соціальної організованості чи системи шляхом використання методів і засобів сучасного соціологічного дослідження. Як будь-яка зріла діяльність, соціальна діагностична робота має мету, тобто передбачає чітке уявлення соціального працівника про кінцевий результат його спрямованих зусиль. Звідси **мета** соціальної діагностики полягає у з'ясуванні *соціального змісту* чинників (причин + джерел) і факторів (чинників + умов), котрі діють в економічній, виробничій, психологічній, політичній, освітній, правовій, демографічній і загалом в усіх сферах суспільного виробництва та сегментах повсякденного життя громадян. Таке стратегічне зорієнтування отримує вираження у низці *соціальних параметрів* (себто тих характеристик обстежуваного об'єкта, які існують насправді, реально і які підлягають кількісному вимірюванню та якісному визначенню й описанню), і в сукупності *соціальних показників* (індикаторів, свідчень, доказів, ознак, даних) дає підґрунтя для подальшого розгортання і розвитку процесу *соціального впливу*, а відтак майстерного здійснення організації, керівництва, управління різномасштабними соціосистемами.

2. Мета конкретизується у цілях, а останні деталізуються у завданнях. Якщо взяти до уваги засадовудвоаспектність будь-якої професійної діагностики (це завжди теорія і практика, наука і мистецтво [див. 65; 67; 68; 72; 73]), то ціллю *теоретично зорієнтованої соціодіагностики* є розробка методів та інструментарію розпізнавання соціальних чинників, факторів та особливостей

функціонування і розвитку соціальних процесів, явищ і суспільних подій, а цілком практично зорієнтованої – їх використання для реального уможливлення такого розпізнавання. Серед об'єктів завдань соціальної діагностики основними є такі:

- теоретико-методологічна розробка технологій соціального діагностування та їх уконкретнення (за адекватними цілями та узмістовленням) у вигляді розпізнавання особливостей перебігу чітко упредметнених соціальних взаємодій та їх порівняння із системою нормативних показників;

- створення найефективніших проєктів і програм діагностичного обстеження соціальних об'єктів (структур, систем, організацій, соціумів) та опрацювання технік і процедур здійснення соціодіагностичного процесу задля постановки об'єктивного діагнозу їх наявного розвитку і підготовки соціального портрету кожного такого досліджуваного об'єкта;

- визначення реального розвитково-функціонального стану (скажімо, психоемоційного, організаційного чи інноваційно-психологічного клімату) окремого соціального угруповання (наприклад, сім'ї чи родини, студентської групи чи трудового колективу), або певного соціуму загалом (моральної чи громадянської зрілості етносу, ментальності чи психокультури нації тощо);

- розробка прикладних моделей і схем коректного застосування соціодіагностичних даних у різних сферах і системах суспільного виробництва (освіта, наука, культура, економіка, політика, адміністрування, товаровиробництво, дозвілля, побут тощо) і створення статистично опрацьованого банку даних новітньої соціологічної інформації та ін.

До прикладу, соціальний працівник, отримавши науково достовірний соціальний діагноз, висновує, що цей колектив є внутрішньо згуртованим, виробничо продуктивним і креативним; та чи інша група перебуває на межі конфлікту, причому конфлікту інтересів як у середині групи, так і між групою та адміністрацією організації, а остання, своєю чергою, перебуває під впливом

підвищеного внутрішнього напруження, причини якого потрібно вивчати окремо, і т. ін.

3.Об'єктом дослідження у соціогуманітаристиці завжди є ті процеси, явища і події, котрі потрапляють у поле зору науковця, охоплюються його рефлексивною теоретичною свідомістю; він не залежить від рівня пізнавальної активності дослідника, тобто від занурення в нього наукової думки, а тому об'єкт наукової дисципліни виявляється, упроявлюється, обирається. Натомість *предмет* – це та частина або сегмент об'єкта (процес, якість, зміст, механізм, закономірність тощо), у яких реальність постає перед дослідником і якою він маніпулює (теоретично та експериментально). Тому предмет вивчення завжди формується у процесі наукового пізнання, а його зміст змінюється і збагачується залежно від ступеня дослідженості об'єкта. Зважаючи на вищевказані методологічні нормативи, є підстави *об'єктом соціальної діагностики визначити теорію і практику постановки соціального діагнозу як взаємодоповнення мислєдїяльності із розробки методів, технологій, технік, процедур, засобів та інструментів розпізнавання соціальних характеристик та особливостей олюднених об'єктів діагностування і водночас професійного практикування стосовно компетентного використання цих методів, технологій, технік, процедур, засобів та інструментів для створення цілісного соціального портрету конкретного соціального об'єкта. Причому такий діагноз у кінцевому підсумку – це реєстр параметрів і показників на даний момент реального стану названого досліджуваного об'єкта, що уможлиблює коректний прогноз його подальшого розвитку і формулювання рекомендацій замовнику вказаної соціологічної інформації. Він становить результат складної аналітико-дослідницької діяльності, завдяки якій виділяються статичні і динамічні параметри та показники будь-якого соціального процесу чи явища. До того ж, зважаючи на виняткову складність останнього, соціальний діагноз може бути повним і неповним. «Повним, – пише С.Ф. Фролов, – визначається діагноз, у*

якому всі передбачені програмою і конкретним планом проведення дослідження показники отримали своє визначення і вираження у вигляді конкретних даних чи індикаторів. Тоді можна рухатися далі шляхом вивчення проблем управління», тобто цілеспрямованого впливу, спроектованої зміни чи запрограмованого формування [62, с. 12]. Відповідно діагноз виявиться неповним, коли лишень певну частину показників вдається встановити і відобразити кількісно чи описати якісно у форматі цілей і завдань, об'єкта і предмета соціального діагностування.

4. Предметом *такого діагнозує встановлення психосоціальних відмінностей у стані актуального розвиткового функціонування конкретного (соціального) об'єкта обстеження в нормі і патології, у тому числі з'ясування форм, причин, джерел, факторів і наслідків того чи іншого самоорганізаційного функціонування соціальної зорганізованості (діада, тріада, група, колектив тощо). При цьому, на аргументоване переконання А.В. Фурмана (див. [65а, с. 123; 63, с. 17]), існує чотири рівні постановки психосоціального діагнозу: симптоматичний або емпіричний, етіологічний, типологічний, соціально-культурно-психологічний. Оскільки соціальна діагностика у прикладному аспекті уможливлення є засадничим сегментом або важливою складовою будь-якого соціального управління і, тим більше, грамотного психологічного впливу, то її предметзакономірно становлять соціальний зміст і соціальні особливості об'єктів суспільного повсякдення та їх порівняння з нормою. Ось чому соціального діагноста перш за все цікавлять соціальне здоров'я та соціальне благополуччя групи, гурту, спільності. Зрозуміло, що усуспільнене повсякдення людей наповнене також і всілякими соціальними хворобами (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія), громадянськими дефектами (хабарництво, зрадництво, заздрісництво, ворожнеча тощо), різноманітними відхиленнями людської поведінки та вчинків від нормативів культурного співжиття*

(повійність, пліткування, захланність та ін.). Усе це – розмаїте поле упредметнення сучасної соціальної діагностики.

5. Більшість репрезентантів соціальної діагностики як науково-прикладної дисципліни вказують на два рівні її реального здійснення – на мезорівень і макрорівень. Однак, зважаючи на чотирирівневу структуру сучасного соціологічного знання (мікро-, мезо-, макро- та глобальна соціологія), що обґрунтована Н.Дж. Смелзером [41], є підстави аргументувати наявність чотирьох рівнів як теоретичного опрацювання, так і здійснення соціально-діагностичної роботи:

- мікрорівень*: діагностується особистість у системі актуальних та потенційних соціальних взаємозв'язків і взаємостосунків та визначаються психосоціальні особливості останніх у зіставленні із нормативними показниками;

- мезорівень*: діагностуються групи, колективи та соціальні організації з метою постановки соціального діагнозу за низкою параметрів і показників (згуртованість, соціальне здоров'я, громадянське благополуччя, відчуття соціальної справедливості тощо) і створюється їх науково обґрунтований соціальний портрет;

- макрорівень*: діагностуються великі спільності (етноси, народності, нації) задля визначення їх ментальних особливостей, психокультурного розвитку, тенденцій зміни соціальної психіки, рівня і перспектив утвердження громадянського суспільства та ін., що знаходить воб'єктивлення у відповідних наукових звітах соціального спрямування;

- глобальний рівень*: вивчається людство на певному історичному етапі його цивілізаційного поступу із зосередженням уваги науковців на соціальних проблемах (бідність, безробіття, несправедливість, захворювання тощо), на аналізі їх причин, на обґрунтуванні напрямів і способів їх розв'язання або зняття чи, принаймні, мінімізації дії на повсякдення землян.

6. Як технологія соціальної роботи соціодіагностика широко використовує у прикладних цілях методи і засоби накопичення і збору інформації інших наук, насамперед соціології, психології, педагогіки, культурології, статистики. Так, скажімо, розпізнавальний аналіз соціуму здійснюється за такими показниками: соціально-економічний стан особи, соціальної групи, спільності; соціально-побутові умови життя громадян; ступінь соціальної справедливості, інтелектуальний капітал та духовний потенціал загалом; соціальні зв'язки між населенням, їх відповідність соціальному статусу, рівню освіченості громадян, їхнім потребам; масштабність соціальних хвороб (алкоголізм, наркоманія, СНІД, бідність, бездомність, самотність, маргінальність) із погляду соціального порядку, способу життя, міжособистісних стосунків; особливості соціальної взаємодії громадянського суспільства і державної влади; регіональні та місцеві особливості повсякдення, їх вплив на соціальне самопочуття людей; умови і фактори соціальної самореалізації особистості та ін. Крім того, широке розповсюдження у професійній діяльності соціальних працівників отримали такі методи вивчення соціальної дійсності, збору і накопичення про неї інформації, як: соціологічні дослідження (опитування, анкетування, інтерв'ю) на предмет з'ясування змісту громадянської думки; опитування із різних соціальних проблем окремих цільових груп і категорій населення; робота соціолога чи соціального працівника із фокус-групами; соціометрія Дж. Морено та її численні версії; соціологічне і соціальне спостереження, соціально-психологічне експериментування, крос-культурне вивчення ковітального повсякдення етносів і народностей та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ананьев Б.Г. Комплексное изучение человека и психологическая диагностика. *Вопросы психологии*. 1968. № 6. С. 33–37.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование: Книга 1.: пер. с англ. / под ред. К.М. Гуревича, В.И. Лубовского. Москва: Педагогика, 1982. 320 с.
3. Анастаси А. Психологическое тестирование: Книга 2.: пер. с англ. / под ред. К.М. Гуревича, В.И. Лубовского. Москва: Педагогика, 1982. 336 с.
4. Беликова Л.Ф. Социальная диагностика и проектирование в кадровом менеджменте организации. <http://www.rusnaura.com/7NND2009/Psihologia/42783.doc.htm>
5. Бердяев Н.А. Диалектика божественного и человеческого. Москва: ООО «Изд-во АСТ»; Харьков: «Фолио», 2003. 620 с.
6. Блейхер В.М., Бурлачук Л.Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности. Київ: Вища школа, 1978. 142 с.
7. Бодалев А.А., Столин В.В. Общая психодиагностика. Санкт-Петербург: Речь, 2003. 440 с.
8. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 351 с.
9. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. Санкт-Петербург: Питер, 1999. 528 с.
10. Бурлачук Л.Ф., Савченко Е.П. Психодиагностика (психодиагностический инструментарий и его применение в условиях социальных служб). Киев: А.Л.Д., 1995. 100 с.
11. Введение в психодиагностику: учебное пособие / под ред. К.М. Гуревич, Е.М. Борисовой. Москва: Академия, 1997. 192 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ-Ірпінь: Перун, 2003. 1440 с.

- 13.Выготский Л.С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства. Собр. соч.: В 5-ти т. Москва: Педагогика, 1983. Т.5. С. 257–321.
- 14.Григорьев А.А. Концепт и его лингвокультурологические составляющие. *Вопросы философии*. 2006. №3. С. 64–76.
- 15.Гуменюк О.Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.
- 16.Гуменюк О.Є. Психологія інноваційної освіти: монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 358 с.
- 17.Делез Ж., ГваттариФ. Что такое философия? Москва, 1998. 186 с.
- 18.Диагностика психического развития: пер. с чешск. Прага: Авиценум, 2012. 258 с.
- 19.Диагностика социально-психологических характеристик малых групп с внешним статусом / под ред. С.А. Багрецова и др. Санкт-Петербург, 1999. 640 с.
- 20.Дружинин В.Н. Экспериментальная психология: учебное пос. Москва: ИНФРА-М, 1997. 256 с.
- 21.Дюк В.А.Компьютерная психодиагностика. Санкт-Петербург: Братство, 1994. 364 с.
- 22.Задачи и методы профессиональной психодиагностики: метод.реком. / под ред. В.И. Войтко и Ю.З. Гильбуха. Киев: НИИ психологии УССР, 1981. 188 с.
- 23.Золотовицкий Р.А. Групповая реальность и ее синтез. *Онтосинтез социальной реальности*. Труды методологического семинара / ред. В.С. Дудченко. Москва: Икар, 1998. С. 245–260.
- 24.Кабанов М. М., Личко А. Е., Смирнов В. М. Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. Ленинград: Медицина, 1983. 458 с.
- 25.Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 512 с.
- 26.Кулагин Б.В. Основы профессиональной психодиагностики. Ленинград: Медицина, 1984. 216 с.

- 27.Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях: пер. с англ. Москва: Прогресс, 1980. 233 с.
- 28.Леонова А.Б. Психодиагностика функциональных состояний человека. Москва: МГУ, 1984. 199 с.
- 29.Личко А. Е., Вдовиченко А. А., Иванов Н. Я., Озерецковский С. Д. Определение психического инфантилизма у подростков с помощью патохарактерологического диагностического опросника. *Психологическая диагностика при нервно-психических и психосоматических заболеваниях*. Ленинград: НИИ психоневрологии, 1985. С. 125–143.
- 30.Личко А.Е. Личностный опросник Бехтеревского института (ЛОБИ). Ленинград: Медицина, 1983. 111 с.
- 31.Лолер Дж, Коэффициент интеллекта, наследственность и расизм: пер. с англ. Москва: Прогресс, 1982. 444 с.
- 32.Лукашевич М.П., Туленков М.В., Яковенко Ю.І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник. Київ: Каравела, 2008. 544 с.
- 33.Максименко Ю.Б. Комп'ютерна діагностика у психології: принципи і методи розробки та використання. *Психологія і суспільство*. 2007. №4. С. 56–72.
- 34.Марищук В.Л., Блудов Ю.М., Плахтиенко В.А., Серова Л.К. Методики психодиагностики в спорте. Москва: Просвещение, 1984.125 с.
- 35.Маховер К. Проективный рисунок человека: пер. с англ. Москва: Смысл, 2000. 224 с.
- 36.Мельников В.М., Ямпольский Л.Т. Введение в экспериментальную психологию личности. Москва: Просвещение, 1985. 336 с.
- 37.Методики психодиагностики в спорте. Москва: Просвещение, 1984. 191 с.
- 38.Морено Я.Л. Социометрия. Экспериментальный метод и наука об обществе. Москва: Академический проект, 2001. 233 с.

- 39.Непомнящая Н.И. Психодиагностика личности. Москва: Владос, 2001. 192 с.
- 40.Неретина С.С. Концептуализм Абеяра. Москва: Гнозис, 1994. 192 с.
- 41.Нос И.Н. Введение в технологию диагностики. Москва: Изд-во Ин-та психологии, 2003. 251 с.
- 42.Носс И.Н. Психодиагностика. Тест, психометрия, эксперимент. Москва: Изд-во КСП+, 1999. 320 с.
- 43.Общая психодиагностика / под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. Москва: Изд-во МГУ, 1987. 181 с.
- 44.ПишоП. Психологическое тестирование: пер. с франц. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 246 с.
- 45.Подшивалкина В.И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. Кишинев: Центр.типография, 1997. 352 с.
- 46.Подшивалкіна В.Соціотехнологічні аспекти професійної діяльності спеціалістів гуманітарного профілю. *Психологія і суспільство*. 2005. №3. С. 59–72.
- 47.Практикум по психодиагностике. Дифференциальная психометрика / ред. В.В. Столин, А.Г. Шмелев. Москва: МГУ. 1984. 152 с.
- 48.Практикум по психодиагностике. Прикладная психодиагностика. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. 265 с.
- 49.Практикум по психодиагностике. Психодиагностика мотивации и саморегуляции. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1990. 125 с.
- 50.Практикум по психодиагностике: Дифференциальная психометрика / под ред. В.В. Столика, А.Г. Шмелева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 338 с.
- 51.Психодиагностика и коррекция детей с нарушениями и отклонениями развития / сост. и общ.ред. В.М.Астапова, Ю.В. Микадзе. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 256 с.

52. Психодиагностика: теория и практика: пер. с нем. Москва: Прогресс, 1986. 207 с.
53. Психологическая диагностика / под ред. К.М. Гуревича, Е.М. Борисовой. Москва, 1997. 540 с.
54. Психологическая диагностика / под ред. М.К. Акимовой, К.М. Гуревича. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 652 с.
55. Психологическая диагностика: Проблемы и исследования / под ред. К.М. Гуревича. Москва: Педагогика, 1981. 232 с.
56. Романова Е.С., Потемкина О.Ф. Графические методы в психологической диагностике. Москва: Дидакт, 1992. 228 с.
57. Романова Е.С. Психодиагностика: учебное пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 336 с.
58. Смелзер Нейл Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімельівські лекції, 1995: перекл. з англ. В. Дмитрук. Львів: Кальварія, 2003. 128 с.
59. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навч. сл.-дов.; за заг. ред. В.М. Пічі. 2-е вид. Львів: Новий світ-2000, 2004. 480 с.
60. Тонконогий И.М., Цейтина Г.П. Методика личностного субъективного шкалирования (ЛСШ) и возможности ее применения в клинике. *Психологические методы исследования личности в клинике*. Ленинград: НИИ психоневрологии, 1978. С. 128–144.
61. Урунтаева Г.А. Диагностика психологических особенностей дошкольника. Москва: Академия, 1997. 96 с.
62. Фролов С.Ф. Социальная диагностика: тезисы курса лекцій. Москва: МГСУ, 2002. 45 с.
63. Фурман А.В. Психодіагностика: навч.-метод. модульний комплекс із дисципліни. Друге вид. Тернопіль: Економічна думка, 2013. 84 с.
64. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: Екон. думка, 2016. 378 с.

- 65.Фурман А. Модульно-розвивальна організація миследіяльності – схема професійного методологування. *Психологія і суспільство*.2005. №4. С. 40–69.
- 65а. Фурман А.В. Обґрунтування системи базових концептів психологічної діагностики.*Психологія і суспільство*. 2007. №4. С. 119–152.
- 66.Фурман А. Принцип «чотирьох К» у контексті професійного методологування. *Вітакультурний млин*. 2007. Модуль 5. С. 4–14.
- 67.Фурман А. Психологічна діагностика як теорія і практика, наука і мистецтво.*Психолог*. 2006. №44 (листопад). С. 4–9.
- 68.Фурман А. Розвивальна діагностика психологічної грамотності педагога. Тест «Хто підніме папірець?». *Психологія і суспільство*. 2002. №1. С. 119–153.
- 69.Фурман А. Типологічний підхід у системі професійного методологування.*Психологія і суспільство*. 2006. №2. С. 78–92.
- 70.Фурман А.В.Вітакультурне обґрунтування практичної психології. Практична психологія і соціальна робота. 2003. №4. С. 23–27.
- 71.Фурман А.В. Психодіагностика інтелекту в системі диференціації навчання. Київ: Освіта, 1993. 224 с.
- 72.Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль: Екон. думка, 2000. 197 с.
- 73.Фурман А.В. Фундаментальний соціально-психологічний експеримент у школах України: анатомія пошуку. *Освіта і управління*. 1997. Т.1, №3. С. 39–56.
- 74.Фурман А., Яськів П. Об'єкт, предмет, методи і засоби соціальної діагностики. *Вітакультурний млин*. 2013. Модуль 15. С. 23–32.
- 75.Хьюстон А. Дисперсионный анализ: пер. с англ. Москва: Статистика, 1971. 224 с.
- 76.Черны В. Психодиагностика в социалистических странах. Братислава: Психодиагн. и дидакт. тесты, 1983. 222 с.
- 77.Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности: Учебник. 2-е изд. Москва: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2001. 512 с.

78.Шмелев А.Г. Психодиагностика личностных черт. Санкт-Петербург: Речь, 2002. 180 с.

79.Щедровицький Г. Схема миследіяльності – системно-структурна будова, значення і зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 29–39.

80.Щербина В.В. Средства социологической диагностики в системе управления: монографія.Москва: МГУ, 1993. 187 с.